

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fortid og Nutid

1996

3 □ Oktober

Side 179-270

Folk, Ministerium, herre FREIZEMAND, det er ikke nok at have Vilgru, man må også have Fæm.

Fortid og Nutid udgives af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og Kulturministeriets bevilling til almenkulturelle tidsskrifter.

Abonnement: kr. 185 årligt for 4 numre
Abonnementstegning og bogsalg Fortid og Nutid v/Ingrid Christensen, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K, tlf. 33 14 34 14 (tirsdag kl. 14-16, fredag kl. 8-10). Gironummer 508-6264.
Redaktører: arkivar Inge Bundsgaard, tlf. 31 39 35 20
arkivar Michael H. Gelting, tlf. 31 16 62 28
Redaktionsudvalg: redaktør Tommy P. Christensen, tlf. 31 58 58 64; docent Karl-Erik Frandsen, tlf. 31 54 22 11; Tormod Hessel, tlf. 42 81 10 62; arkivar Peter Korsgaard, tlf. 35 87 50 50; arkivar Jørgen Thomsen, tlf. 66 13 13 72.

© 1996 *Fortid og Nutid* og forfatterne

Bøger fra Dansk Historisk Fællesråd:

Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk I-II

Opslagsværket er en uundværlig håndbog for alle, der interesserer sig for dansk kulturhistorie i videste forstand. De to bind består af 600 artikler med ajourførte litteraturhenvisninger og et register på 10.000 henvisningsord, som gør det muligt at belyse et emne fra mange synsvinkler. Værket dækker perioden ca. 1400-1914.

Pris: 750 kr. + forsendelse.

Historie og Lokalsamfund, red. Søren Ehlers

Bogen, der er skrevet af et bredt sammensat forfatterpanel, henvender sig til undervisere i folkeskolen, gymnasium og voksenuddannelse og til museers og arkivers medarbejdere. Blandt bogens artikler kan nævnes: Lokalhistorie i folkeskolen. Gymnasieelever og lokalhistorie. Kulturlandskabet i undervisningen. Familie og hushold. Fattigdom og sygdom. Foreningen og fritiden. Arbejde og lokalhistorie. Velkommen på arkiver og museer. Lokalhistorisk litteratursøgning.

Pris: 75 kr. + forsendelse.

Genoptryk: R.W. Bauer. Calender for årene 601 til 2200

Bauers Kalender er en »evighedskalender«, der omfatter årene 601-2200 e.Kr. For hvert år kan man her få oplyst de bevægelige helligdages placering og søndagens betegnelse, angivet efter både den julianske og den gregorianske kalender. Bauers Kalender er et uundværligt værktøj for alle, der arbejder med historie. Det gælder ikke mindst for slægtsforskere og andre, der har brug for f.eks. at dechiffrere kirkebøgernes kronologiske oplysninger.

Pris: 138 kr. + forsendelse

Fortid og Nutid

Oktober 1996 . hefte 3 . side 179-270

Beskyttelse af kulturværdier i Danmark

Lars M. Banke

Fortid og Nutid oktober 1996, s. 181-214.

I anledning af at loven om sikring af kulturværdier i Danmark i år har ti års jubilæum, tager Lars M. Banke et vue over den måde hvorpå loven er blevet administreret i den forløbne tid. Han gør tillige rede for forholdet mellem den danske, nationale lovgivning og EUs regelsæt på området. Konklusionen er, at loven i alt væsentligt synes at have fungeret tilfredsstillende, men at indførelsen af det indre marked i EU i 1993 har skabt et problem med hensyn til kontrollen af udførelsen af kulturværdier.

Lars M. Banke, f. 1954, cand.scient.pol., kontorchef i Kulturministeriet.

1. Indledning

Det er nu ti år siden, at der blev gennemført en særlig lovgivning vedrørende beskyttelse af kulturværdier i Danmark, nemlig lov nr. 332 af 4. juni 1986 om sikring af kulturværdier i Danmark. I forbindelse med vedtagelsen af kulturværdiloven blev det påpeget, at der var tale om en forsigtig, forholdsvis enkel og ikke særligt indgribende beskyttelsesordning sammenlignet med lovgivningen i andre lande. Det blev derfor understreget, at skulle det vise sig, at beskyttelsen var utilstrækkelig i forhold til det tilsigtede mål, måtte ordningen udbygges ved en revision af loven på grundlag af de indvundne erfaringer.

Som følge af etableringen af det indre marked den 1. januar 1993 er beskyttelsen af kulturværdier også blevet genstand for regulering på fællesskabsniveau. I 1992 blev der vedtaget en rådeordning om udførsel af kulturgoder, som regulerer udførslen af kulturværdier til tredjelande, og i slutningen af 1993 er rådsdirektivet om tilbagelevering af kulturgoder, som ulovligt er blevet fjernet fra en med-

lemsstats område, blevet gennemført i dansk ret.

Formålet med denne artikel er at give en samlet præsentation af reguleringen vedrørende beskyttelsen af kulturværdier i Danmark og i den forbindelse gøre rede for erfaringerne med kulturværdiloven.

Dispositionen er følgende: I afsnit 2 redegøres der for baggrunden for gennemførelsen af kulturværdiloven i 1985-1986. Hovedpunkterne i loven bliver gennemgået i afsnit 3. Dernæst diskuteres i afsnit 4 erfaringerne med den gældende beskyttelsesordning, og der gives en samlet oversigt over Kulturværdiudvalgets virksomhed. I afsnit 5 gives der en generel introduktion til EU-reguleringen af udførsel af kulturgoder. I afsnit 6 præsenteres rådeordningen om udførsel af kulturgoder, og forordningens anvendelsesområde bliver sammenholdt med kulturværdilovens område. Endelig præsenteres i afsnit 7 lov om tilbagelevering af kulturgoder, som ulovligt er blevet fjernet fra et EU-medlemslands område m.v., der gennemfører i direktivet i dansk ret. Afsnit 8 indeholder nogle afsluttende bemærkninger.

2. Baggrunden for kulturværdiloven

Kulturværdiloven er udarbejdet med udgangspunkt i en betænkning fra Udvalget om beskyttelse af kulturværdier i Danmark.¹

Udvalget blev nedsat af Kulturministeriet i november 1982 med den opgave at rådgive ministeriet om, hvorvidt der burde gennemføres restriktioner imod udførsel af kulturværdier i Danmark, og – i givet fald – at fremkomme med forslag til udformning af sådanne bestemmelser. I tilknytning hertil skulle udvalget endvidere overveje spørgsmålet om dansk ratifikation af UNESCOs konvention fra 1970 om forholdsregler imod ulovlig handel med kulturværdier.

I udvalgets kommissorium blev der henvist til, at Nordisk Råd i rekommandation nr. 14/1977 havde anbefalet de nordiske regeringer dels at gennemføre lovgivning om beskyttelse af kulturværdier imod udførsel, dels at stræbe imod en harmonisering af den nordiske lovgivning på dette område.

Baggrunden for udvalgets nedsættelse var endvidere en række sager, som var blevet meget omtalt i pressen, hvor kulturværdier af særlig national interesse var blevet ført ud af landet, uden at der havde været mulighed for at forhindre denne udførsel. De to mest kendte af disse sager – salget af en række hollandske malerier fra Gavnø i 1976 og salget i 1984 af den hollandske maler Jan Jansz. den Uyls stilleben fra 1633 – er udførligt beskrevet i udvalgets betænkning.²

Udvalget blev sammensat af en række sagkyndige inden for museums- og kunstmrådet med museumsinspektør Else-Marie Boyhus som formand.

Udvalgets betænkning forelå i 1985. Udvalget fandt, at der burde gennemføres en lovgivning, der begrænsede adgangen til at udføre kulturværdier

fra Danmark for derigennem at sikre den danske kulturarv. Udvalget gjorde dog opmærksom på, at behovet for en begrænsning af udførselsadgangen var af beskeden størrelse. I den forbindelse henviste udvalget til, at i langt de fleste tilfælde var de kunstværker, der – under større eller mindre opsigt – var blevet solgt ud af landet, ringere end de værker, der allerede fandtes på danske museer.

Den udførsel af kulturværdier fra Danmark, som fandt sted, da betænkningen blev udarbejdet, var efter udvalgets opfattelse ikke ligefrem faretruende, men det måtte antages, at en fortsat ubegrænset udførselsadgang ville kunne føre til uoprettelige tab på lidt længere sigt. Der var derfor behov for at skabe en adgang til at gribe ind og forhindre udførsel i de ganske særlige tilfælde, hvor kunstværker eller andre kulturgenstande, der var af særlig national interesse, og som derfor burde kunne sikres som en del af den nationale kulturarv, stod i fare for at blive ført ud af landet.

Udvalget fandt på denne baggrund ikke, at der var behov for en ordning med omfattende, generelle restriktioner, men derimod for en forholdsvis begrænset beskyttelsesordning, hvor begrænsningen bl.a. er lagt i definitionen af begrebet kulturværdi (jf. nedenfor). Lovens fastlæggelse af begrebet kulturværdi er således langt snævrere end kulturværdi i almen forstand.

Udvalget fremhævede endvidere, at selv om man ikke hidtil havde haft en generel lovgivning med det direkte sigte at begrænse udførsel af kulturværdier fra Danmark, var der i en række andre love bestemmelser, som indirekte virkede for dette mål. Udvalget pegede bl.a. på bestemmelserne i museumsloven om afleveringspligt for dannede og om, at de af loven omfattede museer i almindelighed ikke må udskille genstande fra samlingerne.³ Udvalget fandt imidlertid, at de gældende

danske ordninger til beskyttelse af den kulturelle arv måtte anses for utilstrækkelige på baggrund af den stigende interesse fra udlandet for erhvervelse af dansk kunst og danske antikviteter, som særligt havde kunnet konstateres gennem de seneste år.

Udvalget måtte samtidig konstatere, at forslaget fra Nordisk Råd om en harmonisering af beskyttelseslovgivningen for kulturværdier i de nordiske lande desværre ikke var gennemførlig. Der var allerede gennemført beskyttelsesordninger i alle de øvrige nordiske lande. Selv om der var visse fælles grundprincipper i disse ordninger, fandt udvalget, at beskyttelsesbestemmelserne var temmelig forskellige og afpasset efter de enkelte landes særlige forhold. Udvalget så sig derfor ikke i stand til gennem forslaget til en dansk beskyttelsesordning at bidrage til en harmonisering af reglerne i de nordiske lande. Udvalgets lovforslag er således udformet ud fra en vurdering af danske forhold og de særlige behov, der gør sig gældende i Danmark.

For så vidt angår ratifikation af UNESCO-konventionen om forholdsregler imod ulovlig handel med kulturværdier gav udvalget udtryk for, at man fra dansk side fortsat burde overveje spørgsmålet om ratifikation. En sådan eventuel ratifikation burde dog efter udvalgets opfattelse så vidt muligt ske sammen med de øvrige nordiske lande, idet der i denne sag – som i en række andre UNESCO-sager – burde tilstræbes en fælles nordisk holdning.⁴

3. Kulturværdiloven

I det følgende gennemgås hovedpunkterne i loven.⁵ Overskrifterne svarer til lovens kapiteloverskrifter. Afslutningsvis omtales kort kulturværdibekendtgørelsen (bekendtgørelse nr. 404

af 11. juni 1987 om sikring af kulturværdier i Danmark), som indeholder enkelte udfyldende bestemmelser.

3.1. Formål og område

Det fastslås i § 1, at lovens formål er at sikre den danske kulturarv gennem bevaring af kulturværdier i Danmark. Med andre ord er *målet* at beholde de kulturgenstande, som kan karakteriseres som umistelige kulturværdier, i landet, og *midlet* til at opnå dette mål efter kulturværdiloven er udførselsrestriktioner.

Det fremhæves i bemærkningerne, at den danske kulturarv også bliver sikret gennem anden lovgivning og andre ordninger. Der peges bl.a. på, at museumsloven har til formål gennem de opgaver, der pålægges museerne, at sikre Danmarks kulturarv.⁶ De to regelsæt kompletterer således hinanden med henblik på det fælles mål, men gennem forskellige opgaver og midler. Allerede i bemærkningerne til § 1 fastslås det, at der kun er meget få tilfælde, hvor ting, som er umistelige for Danmark, er i fare for at blive ført ud af landet.

Kulturværdiloven omfatter følgende kulturværdier, som ikke er i offentligt eje, jf. lovens § 2:

- 1) kulturgenstande fra tiden før 1660,
- 2) kulturgenstande, som har en værdi på 100.000 kr. eller derover, og som er ældre end 100 år.

Dog er fotografier omfattet af loven, såfremt de har en værdi på 30.000 kr. eller derover. Derimod omfatter loven ikke mønter og medaljer.⁷

Det fremgår af bemærkningerne til bestemmelsen, at der i denne sammenhæng ved kulturværdier forstås kulturgenstande – eksempelvis kunstværker, kulturhistoriske genstande, bøger, manuskripter og arkivalier – som udgør en umistelig del af Dan-

marks kulturarv, der derfor ville blive væsentligt forringet, hvis disse genstande blev ført ud af landet. Kulturværdilovens fastlæggelse af begrebet kulturværdi er således langt snævrere end kulturværdi i almen forstand. Det bemærkes, at også samlinger vil kunne betragtes som kulturværdier efter loven for så vidt, der er tale om samlinger, der er kendetegnet ved en indre sammenhæng, som f.eks. en samling breve til eller fra en kendt personlighed.⁸

Det er således ikke udtrykkeligt angivet i loven, hvilke konkrete genstande eller kunstværker, der er at betragte som kulturværdier i kulturværdilovens forstand. Udvalget om beskyttelse af kulturværdier i Danmark overvejede, om der i selve lovteksten burde være en opregning af de genstande eller de kategorier af genstande, som tænkt omfattet af lovens beskyttelsesbestemmelser. Man mente imidlertid ikke, at en sådan opregning ville være særlig hensigtsmæssig, dels fordi

Lygteur udført af N.E. Ziegenhirt, som Kulturværdiudvalget erhvervede i 1988 og efterfølgende overdrog til Nationalmuseet (Kulturværdiudvalgets beretning 1987).

Foto: Arne Bruun Rasmussen Kunstauktioner.

der næppe kunne gives et udtømmende katalog over sådanne genstande, dels fordi en sådan opregning nemt kunne føre til uheldige og utilsigtede modsætningslutninger med hensyn til hvilke kulturgenstande, der ønskedes beskyttet.

Kulturværdier, der er i offentligt eje, er ikke omfattet af loven. Baggrunden herfor er, at en sikring af sådanne genstandes forbliven i Danmark må antages at ligge i selve ejerforholdet.⁹

Genstande fra tiden før 1660 er omfattet af loven uanset værdi. Det fremhæves i bemærkningerne, at det kan forekomme vanskeligt at finde en naturlig skillelinie mellem de ældste kulturgenstande og de øvrige, men at året 1660 – hvor enevælden blev indført i Danmark – må anses for et anvendeligt tidskriterium, bl.a. set i lyset af, at det på grund af de store krigsødelæggelser og plyndringer i 1600-årene er forholdsvis begrænset, hvad der findes ikke alene af billedkunst, men også af brugskunst og af brugsgenstande i privateje fra tiden før 1660.

En beskyttelsesordning alene omfattende genstande fra før 1660 må imidlertid anses for utilstrækkelig. Loven omfatter på denne baggrund også kulturgenstande fra tiden efter 1660, såfremt disse genstande har en værdi på 100.000 kr.¹⁰ og derover og er ældre end 100 år. De opstillede alders- og værdikriterier er fastsat primært ud fra hensynet til, at de skal være nemme at arbejde med for fagfolk, samtidig med at de skal være håndterlige for private ejere af kulturgenstande. Det bemærkes, at et 100-års kriterium også anvendes i anden antikvarisk sammenhæng, bl.a. i bygningsfredningslovgivningen.¹¹

Baggrunden for den særlige værdigrænse for fotografier er, at fotografier kan være af meget stor kulturhistorisk og dokumentarisk betydning, ligesom det også ud fra et kunstnerisk synspunkt kan være ønskeligt at beskytte

fotografiers forbliven i Danmark. Det generelle værdikriterium på 100.000 kr. ville have medført, at fotografier normalt ville falde uden for lovens beskyttelsesbestemmelser. Man har på denne baggrund fastsat det noget lavere kriterium på 30.000 kr. for fotografier.¹²

Kulturværdiloven indeholder desuden en undtagelsesbestemmelse for så vidt angår de fastsatte alders- og værdibetingelser, nemlig lovens § 2, stk. 4. Det fremgår heraf, at hvis Kulturværdiudvalget (se nedenfor) stiller forslag herom, kan ministeren – når særlige omstændigheder taler derfor – beslutte, at loven skal anvendes på en kulturgenstand, der (ellers) ikke er omfattet af loven.

Baggrunden for bestemmelsen er, at den generelle ordning er relativt enkel og begrænset. Der kan på denne baggrund forekomme kulturgenstande, som er nationale klenodier, uanset at de ikke opfylder de i loven fastlagte alders- og værdibetingelser. Bestemmelsen åbner mulighed for, at ministeren i sådanne tilfælde kan træffe beslutning om, at disse genstande ikke må udføres uden tilladelse. Det skal understreges, at ministerens beslutning om at anvende bestemmelsen kun kan træffes efter forslag fra det nævnte sagkyndige udvalg. Ministeren kan således ikke af egen drift beslutte, at lovens bestemmelser skal anvendes på en konkret genstand, som ellers ikke ville være omfattet af loven. En sådan udvidelse af lovens anvendelsesområde forudsætter en faglig vurdering. Ministeren er på den anden side ikke bundet til at følge forslaget fra udvalget.

Træffes der beslutning i overensstemmelse med udvalgets forslag, underrettes ejeren om, at den pågældende genstand er at betragte som kulturværdi efter kulturværdiloven, og at udførsel derfor er betinget af en særlig tilladelse. I praksis vil dette sige et for-

bud mod udførsel, fordi det næppe er sandsynligt, at Kulturværdiudvalget efterfølgende vil give tilladelse til udførsel, men formelt set er der tale om to forskellige afgørelser. I henhold til lovens § 4 er den, som ejer en kulturgenstand omfattet af den ovennævnte bestemmelse, eller dennes arvinger, pålagt en forpligtelse til – før genstanden skifter ejer – at underrette Kulturværdiudvalget herom. Baggrunden for forpligtelsen er at sikre sig viden om, hvor den pågældende genstand til enhver tid befinder sig.

Det fremgår af motiverne til lovens § 2, stk. 4, at man ved udarbejdelsen af beskyttelsesordningen for danske kulturværdier specielt har lagt vægt på, at ordningen ikke blev baseret på et krav om registrering af kulturværdier i privat eje. Udvalget fandt, at en sådan registrering af bl.a. indbo i private hjem ville være en meget vidtgående fremgangsmåde i forhold til den almindelige danske retstradition og derfor uønskelig. Dertil kommer, at en sådan registrering ville kunne modvirke det tillidsforhold, der består mellem en række private samlere på den ene side og en række kulturelle institutioner som museer, forskningsbiblioteker og arkiver samt forskere i øvrigt på den anden side.

3.2. Beskyttelse af kulturværdier

Det fremgår af lovens § 3, at genstande, der er omfattet af loven, ikke må udføres til udlandet eller til Grønland og Færøerne uden særlig tilladelse. Udførsel omfatter såvel den situation, hvor en genstand føres ud fra Danmark med henblik på en mere varig placering i udlandet, som midlertidig udførsel i forbindelse med udstillinger og rejser m.v. i udlandet. Baggrunden for, at Grønland og Færøerne i denne sammenhæng sidestilles med udlandet er, at det ellers ville være muligt at omgå lovens bestemmelser ved at ud-

føre genstandene via Grønland og Færøerne, idet loven ikke gælder for disse dele af kongeriget, jf. lovens § 16.

En udførselstilladelse kan efter lovens § 3, stk. 2, alene søges af genstandens ejer – og altså ikke af potentielle købere. Formålet med bestemmelsen er at begrænse administrationen i forbindelse med loven.

3.3. Udførselstilladelser – Kulturværdiudvalget

Beslutningen om, hvorvidt en ansøgning om udførselstilladelse kan imødekommes eller ej, træffes efter lovens § 5 af det såkaldte Kulturværdiudvalg. Udvalget består af rigsantikvaren, direktøren for Statens Museum for Kunst, rigsarkivaren, overbibliotekaren ved Det Kongelige Bibliotek samt formanden for Statens Museumsnævn.¹³

Udvalgets bedømmelse af, om en genstand hører til de kulturværdier, der bør forblive i Danmark, baserer sig først og fremmest på en overordnet kvalitetsvurdering, nemlig om udførslen af den pågældende genstand vil medføre en meget alvorlig forringelse af den nationale kulturarv.

Følgende kriterier indgår blandt andet i vurderingen: nationalhistorisk betydning, lokalhistorisk betydning, æstetisk betydning, sjældenhed og dokumentarisk betydning.¹⁴

Der skelnes ikke mellem dansk eller udenlandsk ophavsmand, ligesom der i tilfælde af anonymitet ikke skelnes mellem dansk eller udenlandsk oprindelsesland.

Ved vurdering af ansøgninger om udførselstilladelser kan der efter motiverne også indgå hensynet til, at danske interesser bliver repræsenteret i udlandet. Således kan man godt forestille sig, at der i udvalgets stillingtagen vil blive lagt særlig vægt på, om udførsel af f.eks. et dansk kunstværk ønskes med henblik på indlemmelse i

en offentlig tilgængelig samling i udlandet. Baggrunden for dette hensyn er, at kunst som udgangspunkt ikke er et nationalt anliggende, og at det må betragtes som en dansk samfundsinteresse, at dansk kunst kommer til udlandet, ligesåvel som udenlandsk kunst kommer til Danmark. Kulturværdiloven er ikke til hinder for en sådan kulturudveksling, men har alene til formål at sikre, at kunstværker og andre kulturgenstande, der er af særlig national interesse, ikke føres ud af landet.

Kravene til en ansøgning om udførselstilladelse er præciseret i lovens § 6. Det fremgår heraf, at en ansøgning skal indeholde en udførlig beskrivelse af genstanden og dens oprindelse samt ledsages af en værdiansættelse og af et fotografi af genstanden i to eksemplarer.¹⁵ Kravet om foto gælder dog ikke, hvis ansøgningen vedrører bøger, arkivalier og lignende. Endelig skal udvalget efter anmodning have mulighed for at kunne besigtige genstanden.

Sagsbehandlingsprocedurerne er relativt simple, bl.a. fordi det er tilstræbt, at ansøgninger om udførselstilladelse behandles som hastesager. Såfremt der ikke senest tre måneder efter, at ansøgningen er modtaget, er meddelt en afgørelse, betragtes udførselstilladelsen som givet. I disse tilfælde udsteder Kulturværtdiudvalgets sekretariat en erklæring om, at udførsel kan finde sted i overensstemmelse med lovens bestemmelser. Erklæringen er bl.a. til brug for Toldvæsenet, som medvirker ved kontrollen af, at loven bliver overholdt.

Der er dog efter loven to tilfælde, hvor ejeren af en kulturgenstand har krav på at få en udførselstilladelse, nemlig

1) hvis ejeren kan godtgøre, at genstanden er skabt uden for Danmark og indført hertil inden for de sidste 100 år, eller

2) hvis ejeren kan godtgøre, at genstanden ønskes udført som en del af ejerens indbo i forbindelse med hans eller hendes varige bosættelse uden for Danmark.

Baggrunden for den førstnævnte undtagelse er, at genstanden i så fald næppe kan anses for at være en sådan del af den danske kulturarv, at den bør beskyttes efter kulturværdiloven, hvorfor det må være rimeligt at imødekomme den ansøgte udførselstilladelse. Endvidere bør der gives udførselstilladelse til en person, som godtgør, at genstanden ønskes benyttet som en del af ejerens indbo under varig bosættelse i udlandet. Den sidstnævnte situation sigter eksempelvis på familieportrætter eller møbler, som gennem generationer har været i familiens eje.

For arkivalier gør der sig det særlige gældende, at det meget ofte – bortset fra de tilfælde, hvor der er tale om nationale klenodier – kan være vigtigere at sikre sig informationsindholdet end papirerne i sig selv. Der er derfor i § 8 fastsat en regel om, at udførselstilladelse til arkivalier kan betinges af en adgang til kopiering af materialet.¹⁶

Som nævnt ovenfor i forbindelse med præsentationen af § 3, gælder kulturværdiloven både for midlertidig og permanent udførsel af genstande omfattet af loven. Af hensyn til en smidig administration af ordningen indeholder lovens § 11 derfor en bestemmelse om, at der til statslige eller statsstøttede museer eller andre, der udfører kulturgenstande i forbindelse med udstillinger og lignende i udlandet, kan gives en såkaldt stående udførselstilladelse.

3.4. Retsvirkninger af udførselsforbud

Hvis en ansøgning om udførselstilladelse ikke kan imødekommes, er Kulturværtdiudvalget efter lovens § 11 for-

pligtet til at fremsætte et tilbud om at erhverve genstanden til en pris, der kan opnås ved salg på det frie marked. Det er hermed tilsigtet, at ejeren i økonomisk henseende stilles lige så godt som ved afhændelse til enhver anden køber.

Det fremgår af kulturværdilovens § 11, stk. 2, at genstandens værdi fastsættes efter råd fra særligt sagkyndige. Fastsættelsen af værdien finder sted f.eks. på grundlag af et bindende tilbud eller en auktionspris. I de tilfælde, hvor en genstand solgt på auktion overtages i medfør af lovens § 11, vil genstandens værdi i henhold til kulturværdibekendtgørelsens § 10 være hammerslagsprisen med tillæg af auktionsomkostninger, svarende til købers nettokøbspris.

I praksis kan prisfastsættelsen dog give anledning til problemer, bl.a. fordi visse kunstværker undertiden omsættes til usædvanlig høje priser i udlandet. Dette forhold er baggrunden for, at prisfastsættelsen skal finde sted ved hjælp af sagkyndig bistand, jf. også kulturværdibekendtgørelsens § 5, stk. 2. Der trækkes i den forbindelse bl.a. på de brancheorganisationer, der er beskæftiget med omsætning af kulturgenstande (Foreningen af auktionsledere i Danmark, Dansk Antikvitetshandler Union, Kunst- og Antikvitetshandlerringen samt Antikvarboghandlerforeningen). Også udenlandske sagkyndige kan inddrages i bedømmelsen af markedsværdien.

Det skal understreges, at der er tale om en statslig *tilbudspligt*, derimod ikke en statslig *forkøbsret*. Ejeren kan altså afslå at acceptere statens tilbud, men hvis dette sker, åbnes der ikke op for en udførselsadgang. Genstanden skal i så fald blive i Danmark, men må frit sælges inden for landets grænser. Det samme gælder, hvis ejeren ikke kan acceptere statens købstilbud inden for en frist på tre måneder.

De kulturværdier, som Kulturvær-

diudvalget erhverver, tilhører den danske stat. Det fremgår af lovens § 12, at disse genstande indgår i et statsligt eller statsstøttet museums samlinger efter udvalgets beslutning. I særlige tilfælde kan udvalget dog beslutte, at genstanden skal forblive på det sted, hvor den hidtil har været placeret. Den sidstnævnte mulighed kan f.eks. komme på tale, hvis der er tale om, at de erhvervede genstande udgør en afgørende del af en helhed og er erhvervet netop med henblik på bevaringen af denne helhed. I sådanne tilfælde fastsættes der naturligvis særlige vilkår for placeringen f.eks. vedrørende opbevaringsforhold, sikkerhedsforanstaltninger og lignende.

3.5. Øvrige bestemmelser m.v.

Kulturudvalgets afgørelser om udførelsestilladelser og placering af erhvervede genstande kan i henhold til lovens § 14 ikke indbringes for en anden administrativ myndighed og således heller ikke omgøres af kulturministeren. Henlæggelse af det endelige ansvar til et særligt sagkyndigt udvalg er et almindelig anerkendt princip inden for mange af de øvrige love på kulturområdet.

Det økonomiske grundlag for ordningen er en statslig bevilling på for tiden ca. 3,0 mio. kr. årligt, men dette beløb forudsættes suppleret med fondstilskud. Det bemærkes i motiverne til lovforslaget, at det er ønskeligt, at den statslige bevilling suppleres med yderligere støtte gennem et tæt samarbejde med de danske fonde, der har til formål at medvirke til sikring af den danske kulturarv. Det oplyses, at Ny Carlsbergfondet har stillet i udsigt, at man er indstillet på at indgå i et sådant samarbejde med staten, men at også en række andre fonde må anses for sandsynlige samarbejdspartnere.

Kulturværtdiudvalgets bevilling er

optaget på finansloven som såkaldt reservationsbevilling, hvilket betyder, at ikke-forbrugte dele af den årlige bevilling kan overføres til det følgende finansår. Det fremgår af det økonomiske bilag til lovforslaget, at der kun ved en sådan overførselsadgang kan skabes det nødvendige, smidige instrument, som må anses for en forudsætning for ordningens funktion i praksis.

3.6. Kulturværdibekendtgørelsen

Efter kulturværdilovens § 5, stk. 2, kan ministeren fastsætte regler om Kulturværdiudvalgets virksomhed. Denne hjemmel er udnyttet til udstedelse af bekendtgørelse nr. 404 af 11. juni 1987 om sikring af kulturværdier i Danmark.

I bekendtgørelsen er der bl.a. fastlagt regler for behandlingen af ansøgninger om udførselstilladelse og om, at udvalget i sin virksomhed er bundet af den beløbsramme, der er til rådighed til formålet. Endvidere indeholder bekendtgørelsen et ansøgningskema, som *kan* benyttes i forbindelse med ansøgning om udførselstilladelse.

Bortset fra de nedenfor omtalte bestemmelser om den såkaldte kataloggennemgang i forbindelse med auktion salg er der stort set tale om en gentagelse af reglerne i selve loven.

Bestemmelserne om kataloggennemgangen findes i bekendtgørelsens § 9. Det fremgår af disse regler, at hvis auktionshusene anvender kataloger, der beskriver de enkelte genstande og indeholder vurderingspriser – samt illustrerer de mere betydelige genstande – kan der ved særlig aftale med Kulturværdiudvalget benyttes en speciel fremgangsmåde, som er nærmere beskrevet i bekendtgørelsens § 9, stk. 2.

Efter denne bestemmelse forpligter auktionseieren sig til, når kataloget for en kommende auktion foreligger og mindst ti dage før auktionens afholdelse,

at sende et eksemplar af kataloget til udvalgets sekretariat og til de enkelte udvalgsmedlemmer. Udvalget gennemgår herefter kataloget og foretager eventuelt en besigtigelse af genstandene. På dette grundlag giver udvalget auktionseieren skriftlig meddelelse om, hvilke auktionnumre der kræver forelæggelse for udvalget, hvis de efter auktionens afholdelse ønskes udført. I disse tilfælde påhviler det auktionseieren at holde genstandene tilbage, indtil udførselstilladelse foreligger. De øvrige auktionnumre i kataloget betragtes som værende uden beskyttelsesinteresse og kan frit udføres i forhold til loven. Auktionsregningen påføres en påtegning om dette. Regningen skal efter anmodning fremlægges for den udførselskontrollerende myndighed.

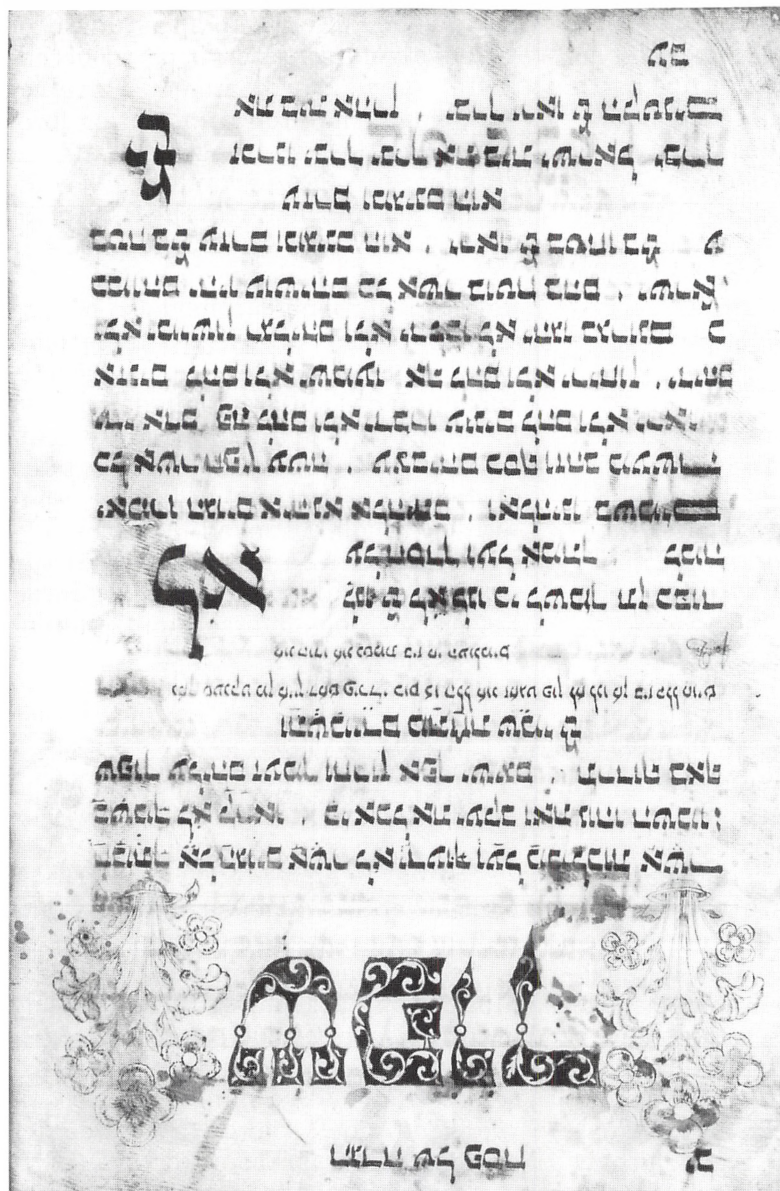
4. Erfaringer med kulturværdiloven

4.1 Indledning

Kulturværdiudvalget skal i henhold til kulturværdibekendtgørelsens § 5, stk. 4, årligt aflægge regnskab og beretning for sin virksomhed. Den følgende redegørelse for erfaringerne med loven er navnlig baseret på oplysninger i disse beretninger. Det samme gælder den vedføjede tabel, som giver en oversigt over udvalgets virksomhed 1987-1995.

Udvalgets årlige beretninger indeholder bl.a. udførlige beskrivelser af såvel de 53 genstande, som udvalget har erhvervet i de første ni år, loven har været i kraft, som de tilfælde, hvor udvalget har indstillet til ministeren at gøre brug af undtagelsesbestemmelsen i lovens § 2, stk. 4.

Tabellen over udvalgets virksomhed giver indtryk af en relativt omfattende indsats. I forbindelse med fastsættelse af lovens værdikriterium på 100.000 kr. anslog de repræsentanter for antik-

Hebræisk håndskrift: Illustreret haggadah på pergament fra 1772, som Kulturværdiudvalget erhvervede i 1992 og efterfølgende overdrog til Det Kongelige Bibliotek (Kulturværdiudvalgets beretning 1992). Foto: Det Kongelige Bibliotek.

vitetshandlen, som udvalget rådførte sig med om dette spørgsmål, at den årlige omsætning i Danmark af antikviteter og kunstgenstande, som har en værdi på 100.000 kr. og derover, maksimalt ville omfatte 100 genstande, og af disse ville kun ca. 10 kunne betegnes som danske antikviteter. Tilsvarende blev det fra auktionshandelens side anslået, at antallet af genstande, der årlig omsættes til en pris af

100.000 kr. eller mere, ville være meget begrænset.

Noget kunne således tyde på, at man har undervurderet hvor mange genstande, der i praksis kunne blive tale om, at udvalget måtte tage stilling til. I den forbindelse bør det understreges, at det navnlig er kataloggennemgangen, som er ressourcekrævende. På den anden side må man gå ud fra, at de institutioner, der er involveret i ka-

taloggennemgangen – herunder de såkaldte netværksinstitutioner, jf. nedenfor – nok alligevel ville gennemse de pågældende auktionskataloger med henblik på at undersøge, om der bliver udbudt genstande, som de selv er interesseret i at erhverve til deres respektive samlinger. Under alle omstændigheder bør det fremhæves i forbindelse med Kulturværdiudvalgets sagsbehandling, at kataloggennemgangen er udtryk for en relativt smidig og administrativt enkel ordning.

Det blev allerede i det første år, hvor loven var i kraft, klart for Kulturværdiudvalget, at udvalget måtte støtte sig på særlig viden også uden for de institutioner, der er repræsenteret i udvalget. Det blev derfor besluttet at knytte en række såkaldte netværksinstitutioner til udvalget med konsultative funktioner i sagsbehandlingen. Disse institutioner er Kunstindustri-museet, Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot, Rosenborg, Musikhistorisk Museum, Tøjhusmuseet og Kunstakademiets Bibliotek.

I forbindelse med forhåndsgennemgangen af auktionskataloger sker det, at Kulturværdiudvalget bliver opmærksom på genstande, der er vurderet til under 100.000 kr, men som udvalget mener bør omfattes af lovens beskyttelsesbestemmelser. Udvalget indstiller i disse tilfælde til ministeren, at bestemmelsen i lovens § 2, stk. 4, finder anvendelse. Såfremt ministeren tilslutter sig Kulturværdiudvalgets indstilling, underretter udvalget auktionsfirmaet inden auktionen.

Det er ikke reguleret i loven eller i bekendtgørelsen, hvornår auktionkøberne får meddelelse om Kulturværdiudvalgets eventuelle forbehold. Tidspunktet beror således på auktionsfirmaets praksis. Normalt får køberen først meddelelse herom efter hammer-slaget, hvad der også virker mest i overensstemmelse med den procedure for kataloggennemgangen, der er be-

skrevet i bekendtgørelsens § 9, stk. 2. Udvalget udtaler i sin beretning for 1988,¹⁷ at man finder denne praksis betænkelig, men mener ikke at have hjemmel til at pålægge auktionsfirmaerne at oplyse om afgørelsen før auktionen.

Problemstillingen omtales også i beretningen for 1991. Det anføres her, at udvalget har drøftet, om der kan være fare for, at der spekuleres med hensyn til de genstande, der er taget forbehold for, for herigennem at påvirke prisdannelsen. Udvalget anfører, at dette ville kunne modvirkes ved, at forbehold først meddeltes til auktionsfirmaet umiddelbart efter hammerslaget over genstanden. Konsekvensen af dette ville imidlertid være, at en repræsentant for udvalget hver gang, der er forbeholdssager, skulle være til stede i auktionslokalet. En sådan tilstedeværelse vil efter udvalgets opfattelse være vanskelig at gennemføre i praksis.

Kulturudvalget udtaler i sin beretning for 1990 generelt om forhåndsgennemgangen af auktionskataloger, at ordningen efter udvalgets opfattelse har fungeret tilfredsstillende, og at den er et rationelt og effektivt instrument i forbindelse med lovens administration.¹⁸ Der er truffet aftale med seks auktionshuse om forhåndsgennemgangen, men i praksis udføres arbejdet tillige for enkelte andre auktionsfirmaer og bogantikvariater uden formel aftale.

I beretningen for 1991 peger udvalget dog på, at man ofte må arbejde under tidspres for at kunne give auktionsfirmaerne underretning om eventuelle forbehold, herunder § 2, stk. 4, forbehold. Det samme gælder, når de handlende kommer i sidste øjeblik med ansøgninger om udførselstilladelse, som derpå må hastes gennem udvalgets netværksinstitutioner. Udvalget oplyser i beretningen, at man vil overveje nærmere, hvorledes dette kan afhjælpes, men der ses ikke at være ta-

Kulturværdiudvalgets virksomhed

	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Antal møder	7	5	6	5	4	4	4	4	5
Kataloggennemgangen:									
Antal kataloger	31	59	63	77	67	64	63	58	66
Antal numre (ca.)	25.000	72.000	61.000	90.000	68.000	73.000	65.000	73.000	78.000
Antal forbehold	12	14	7	12	40	19	14	14	14
§ 2, stk. 4 -sager	1	4	1	1	16	1	u	u	u
Udførselsforbud	1	2	1	3	11	4	1	5	6
Individuelle ansøgninger*	105	100	120	104	108	123	67	176	67
Udførselsforbud	1	7	1	3	6	3	1	2	3
Erhvervelser	1	6	2	6	17**	5	2	7	7
Stående udførelstilladelser (§ 10)	25	–	2	–	–	–	–	–	–
Finanslovbevilling	2.565.000	2.644.500	2.710.600	2.710.600	2.800.000	2.739.800	2.844.100	2.900.000	3.000.000
Udgifter i alt	358.800	1.004.100	1.558.500	759.200	3.844.300	2.079.300	574.100	1.050.900	369.000
plus fondsstøtte	250.000	–	540.000	–	–	–	–	–	–

* Evt. omfattende mere end én genstand

** Inkl. en glassamling (7 genstande) og to samlinger af breve og manuskripter (i alt 5 genstande)

u Uoplyst

get noget efterfølgende initiativ fra udvalgets side.

Efter lovens § 12 indgår de genstande, som Kulturværdiudvalget erhverver, i almindelighed i et statsligt eller statsstøttet museums samlinger eller i andre samlinger efter bestemmelse af udvalget. Normalt placeres de pågældende genstande på museer, men i enkelte tilfælde har udvalget valgt andre samlinger. Således besluttede Kulturværdiudvalget, at to malerier af Sartorius, som oprindeligt hidrørte fra Ledreborg, og som udvalget erhvervede i 1989, skulle tilbageføres til Ledreborg.¹⁹ I en række tilfælde er håndskrifter og bogbind blevet placeret i Det Kongelige Biblioteks samlinger.

4.2. Udvalgets økonomiske ressourcer

Den statslige bevilling til udvalgets virksomhed, der i ordningens første år var på ca. 2,5 mio. kr. årligt, forudsættes suppleret med fondstilskud fra bl.a. Ny Carlsberg Fondet. Det må imidlertid konstateres, at private fonde kun i meget begrænset omfang har bidraget til udvalgets erhvervelser. Kun i to regnskabsår – 1987 og 1989 – blev der ydet fondstilskud m.v. på i alt 0,8 mio. kr. (Ny Carlsberg Fondet og Augustinus Fonden, Helsingør Kommune samt Helsingør Museumsforening).

Som nævnt ovenfor var det en forudsætning i forbindelse med gennemførelsen af kulturværdiloven, at ikkeforbrugte dele af den årlige statslige bevilling på ca. 2,5 mio. kr. kunne overføres til det følgende finansår, idet man kun ved en sådan overførselsadgang kan skabe det nødvendige, smidige instrument, som måtte anses for en forudsætning for ordningens funktion i praksis.

I maj 1990 meddelte Kulturministeriet udvalget, at adgangen til at overføre udisponerede beløb fra 1989 til 1990 var blokeret af Finansministeriet

som led i Kulturministeriets bidrag til opnåelsen af regeringens sparemål. Det betød i praksis, at den til rådighed for udvalget værende samlede bevilling til erhvervelse af kulturværdier efter loven blev reduceret med knap 5 mio. kr., som udvalget havde sparet op indtil da. Kulturværdiudvalget kunne således i finansåret 1990 alene disponere over finanslovsbevillingen for 1990 på 2,7 mio. kr. Det bemærkes, at Kulturværdiudvalget i september 1990 besluttede at tage ministeriets meddelelse »til efterretning med beklagelse«.²⁰ Denne beklagelse er gentaget i udvalgets beretning for 1991, hvor Kulturværdiudvalget i forbindelse med kulturværdilovens femårsjubilæum konstaterer, at reduktion af de til rådighed værende bevillinger med knap 5 mio. kr. »har besværliggjort udvalgets arbejde«.²¹ Kulturværdiudvalget dokumenterer dog ikke nærmere dette synspunkt, og reduktionen må anses for at have været uden praktisk betydning, jf. afsnit 8.1. nedenfor.

Efter 1990 har det igen været muligt for udvalget at overføre uforbrugte dele af de årlige finanslovbevillinger til de følgende finansår. Ved udgangen af finansåret for 1994 rådede udvalget således over knap 6 mio. kr., som overførtes til 1995.

På grund af det relativt store opsparede beløb pr. 31. december 1994 valgte Kulturministeriet imidlertid i forbindelse med udarbejdelsen af finanslovsforslaget for 1996 at nulstille Kulturværdiudvalgets bevilling for 1996, d.v.s. udvalget fik ikke den sædvanlige årlige bevilling på ca. 3,0 mio. kr., men må i 1996 alene klare sig med de opsparede midler. Med udgangen af 1995 var udvalgets opsparing forøget til ca. 8,5 mio. kr.

For 1997 og fremefter er der afsat 3,0 mio. kr. årligt. Kulturværdiudvalget har ikke over for ministeriet kommenteret nulstillingen af bevillingen for 1996.

4.3. Om værdiansættelse af kulturgenstande

Om værdiansættelse af kulturgenstande udtaler Kulturudvalget i sin beretning for 1989, at de i loven indeholdte værdikriterier set med udvalgets øjne næppe giver anledning til væsentlige problemer i dagligdagen. Det anføres, at vurdering af kulturgenstande så absolut er et område for fagfolk, såvel inden for de forskellige kulturelle institutioner som inden for de brancher, der er beskæftiget med omsætning af kulturgenstande.²² I

ganske enkelte tilfælde har værdikriterierne imidlertid givet udvalget anledning til nærmere overvejelser om de udøvede værdiskøn. Det gælder bl.a. en sag om et maleri af C.A. Jensen, som er udførlig omtalt i udvalgets beretning for 1989.²³

I begyndelsen af 1989 blev Kulturværdiudvalget opmærksom på, at et maleri fra 1815 af C.A. Jensen forestillende malerkollegaen I.C. Dahl blev udbudt til salg i England og dér vurderet til 125.000-190.000 kr. Det var udført fra Danmark i sommeren 1888 af auktionsfirmaet Sotheby's, og i firma-

C.A. Jensen: »Portræt af I.C. Dahl« fra 1815, som ifølge Kulturværdiudvalget i 1988 blev ulovligt udført af Danmark af Sotheby's. Københavns Byret frifandt imidlertid i 1990 auktionsfirmaet. Maleriet blev erhvervet af Statens Museum for Kunst i 1989 og kom således ad denne vej tilbage til landet (Kulturværdiudvalgets beretning 1989). Foto: Hans Petersen, Statens Museum for Kunst.

Møblement i nygotisk stil, tegnet af G.F. Hetsch i 1840'erne. Kulturværdiudvalget indstillede under henvisning til lovens § 4, stk. 2, at møblementet skulle være omfattet af loven. I begrundelsen for afgørelsen lagde udvalget vægt på, at der var tale om kongeligt inventar, tegnet af en af de største danske interiør-arkitekter fra det 19. århundrede og udført i høj håndværksmæssig kvalitet i en stil, hvoraf der kun eksisterer få møblementer i Danmark. Der var stor uenighed blandt eksperterne om værdien af møblementet, jf. note 25, som efter erhvervelsen af udvalget i 1989 blev overdraget til Kunstindustrimuseet (Kulturværdiudvalgets beretning 1987). Foto: Arne Bruun Rasmussen Kunstauktioner.

ets udførselspapirer var værdien angivet til 60.-70.000 kr., hvorfor maleriet kunne udføres frit, jfr. den ovennævnte værdigrænse på 100.000 kr.

Det var udvalgets opfattelse, at maleriets reelle værdi i 1988 var betydelig højere end den værdi, som firmaet havde oplyst i udførselspapirerne, således at der burde være søgt om udførselstilladelse. Sotheby's nægtede imidlertid at sende maleriet tilbage til Danmark med henblik på at lade udvalget tage stilling til, om der burde meddeles en sådan tilladelse.

Maleriet blev i marts 1989 solgt på auktion i London for 175.000 kr. Køberen var Statens Museum for Kunst, og på denne måde kom billedet således alligevel tilbage til landet. Men som følge af sagens forhistorie samt for at få afklaret, hvor grænserne går for en lovlig værdiansættelse af kulturgenstande i forbindelse med udførsel, besluttede Kulturværdiudvalget at indgive politianmeldelse mod Sotheby's for overtrædelse af kulturværdilovens beskyttelsesbestemmelser.

I sin beretning for 1989²⁴ anfører udvalget, at den ovennævnte sag – samt en anden sag, der ikke skal omtales her²⁵ – viser, at lovens generelt formulerede værdikriterier i praksis kan undergives vide og højest forskellige værdiskøn. Markedsprisen er således ikke en enslydende størrelse, men kan afhænge af stedet, hvor genstanden vurderes eller handles, ligesom vurderingen kan være afhængig af, om den er udtryk for sælgers eller købers synspunkt. Målet bør efter Kulturværdiudvalgets opfattelse være, at der i forhold til kulturværdilovens værdikriterier tilstræbes »et virkeligt realistisk værdiskøn«.

Kulturværdiudvalget bemærker videre, at man i sagen om C.A. Jensen-maleriet er gået ud fra lovens forudsætninger om en beskyttelsesordning, der er tilrettelagt som en enkel ordning uden opbygning af omfattende kontrolforanstaltninger, og at man har ment, at det til opfyldelsen af lovens formål må kunne forventes, at ejeren af en kulturgenstand eller dennes re-

præsentant »udviser loyalitet overfor beskyttelsesbestemmelserne, idet lovens håndhævelse praktisk talt udelukkende beror på deres positive medvirken«. ²⁶

Ved Københavns Byrets dom af 13. august 1990²⁷ blev auktionsfirmaet Sotheby's imidlertid frifundet for tiltalen for ulovlig udførsel af C.A. Jensenmaleriet. Det fremgår af byretsdommen, at retten – efter bevisførelsen sammenholdt med lovens ordning, hvorefter det er overladt til kunstgenstandens ejer og dennes fuldmægtig, herunder et auktionshus som Sotheby's, med anvendelse af relevant sagskundskab, selv loyalt at fastslå kunstgenstandens værdi – ikke finder grundlag for at dømme den tiltalte.

Retten finder således ikke med henvisning til den betydelige forskel i vurderingerne og den faktisk opnåede auktionspris grundlag for at forkaste vidneforklaringerne fra Sotheby's engelske eksperter om værdiansættelserne i begyndelsen af 1988 og ved årsskiftet 1988/89. Det fastslås på denne baggrund, at vurderingen i foråret 1988 var loyal og forsvarlig.

Det fremgår af udvalgets beretning for 1990,²⁸ at dommen i slutningen af 1990 blev anket til Landsretten, og at Landsrettens afgørelse kunne forventes i efteråret 1991. I skrivelse af 21. april 1992 til Østre Landsret besluttedes det imidlertid at frafalde anken. Det har ikke været muligt at få kendskab til den nærmere baggrund for frafaldelsen, jf. dog nedenfor.

I beretningen for 1991 fremhæver udvalget i forbindelse med en række generelle bemærkninger i tilknytning til lovens femårsjubilæum, at man ikke har mulighed for at udøve kontrol med de handlendes værdiansættelser, men at man – som det blev påpeget i beretningen for 1989 – helt må henholde sig til lovens forudsætning om, at der udvises loyalitet over for beskyttelsesordningen. Udvalget understre-

ger, at man har givet udtryk for dette synspunkt under retssagen mod Sotheby's, men at man ikke kunne føre bevis for, at vurderingen bevidst var fastsat for lavt. Afslutningsvis oplyser Kulturværdiudvalget, at det er udvalgets hensigt at samle erfaringerne omkring værdiansættelsesproblematikken i en redegørelse til ministeriet med henblik på en eventuel senere revision af loven.²⁹

Også Kulturværdiudvalgets beretning for 1992 indeholder en række kommentarer til retssagen mod Sotheby's. Udvalget konstaterer, at det i lovens administration har været afgørende at skabe et afbalanceret og tillidsfuldt samarbejde med kunsthandelen, kunsthandlerne og auktionshusene. Det er udvalgets opfattelse, at disse bestræbelser i alt væsentligt er lykkedes. Der er gennemført en let overskuelig administrativ praksis uden nogen stor bureaukratisk overbygning, og denne praksis har været til glæde, ikke mindst for kunsthandelen. Udvalget fortsætter, at det imidlertid er en administration, der i et meget følsomt område selvsagt må forudsætte en betydelig grad af tillid, og at grænserne for det ikke-tilladte undertiden kan være hårfine. Det anføres, at det snarere har været målet at skabe et åbent og gensidig troværdigt samarbejde end at opbygge et stort, nidkært kontrollerende statsligt apparat. Det er udvalgets opfattelse, at det i alt væsentligt er lykkedes at opbygge en praksis, hvor grænsetilfælde diskuteres åbent.

Kulturværdiudvalget er imidlertid af den opfattelse, at der er markante undtagelser, der kan give anledning til at ændre praksis ved en kommende lovrevision. Der peges navnlig på retssagen mod Sotheby's, som man finder er et »graverende« eksempel, »fordi tillidsforholdet var så klart og åbenlyst brudt«. Udvalget giver udtryk for, at byretten desværre ikke havde forståelse for, hvad sagen drejede sig om, og

Galeasen SHANTY, bygget 1895 i Nyborg, som Kulturværdiudvalget erhvervede i 1991 for 1 mio. kr. Det viste sig desværre umuligt at redde skibet, idet træværket var stærkt angrebet af svamp, og det ikke var muligt for Skibsbevaringsfonden at skaffe tilstrækkelige midler til en gennemgribende rekonstruktion. Skibet blev herefter ophugget. Foto: Kulturværdiudvalgets beretning 1992, s. 8-9

derfor i sin kendelse lagde vægt på »de formelle teknisk juridiske præmisser, hvorved sagen også kun kunne få et forudsigeligt udfald«. Det er udvalgets opfattelse, at byretsdommen efterlader stor usikkerhed omkring praksis, og at der med kendelsen så at sige er retsligt medhold i, at det ansvar for håndhævelsen af lovens bestemmelser, som i en vis forstand er lagt ud til de handlende, »ikke nødvendigvis skal tages alvorligt«. Udvalget konstaterer i sine afsluttende kommentarer til Sotheby's-sagen, at man næppe kan leve med dette, hvis loven skal tages alvorligt, og at man agter at tage dette principielle problem op i forbindelse med første lovrevision.³⁰

4.4. Om kulturværdibegrebet m.v.

Beretningen for 1990 indeholder en række overvejelser om, hvad der skal forstås ved begrebet »kulturværdi«. Kulturværdiudvalget henviser til lovens forarbejder, der som typiske kulturværdier nævner kunstværker, kulturhistoriske genstande, bøger, manuskripter og arkivalier, som udgør en uomstuelig del af Danmarks kulturarv, der således ville blive væsentligt forringet, hvis disse genstande blev ført ud af landet. I 1990 behandlede udvalget to sager, som indeholder yderligere eksempler på beskyttelsesværdige genstande. Det drejede sig dels om galeasen »Shanty« af Nykøbing F. – hvor lovens § 2, stk. 4, måtte tages i anvendelse.

delse, idet skibet kun var 95 år gammelt – og en såkaldt skrivekugle (dvs. verdens første seriefremstillede skrivemaskine) af Malling Hansen fra 1870 i original mahogni-transportkasse.³¹

Derimod afviste udvalget forslag om bevarelse af en hestesporvogn fra 1872 og en privat samling på ca. 3.000 effekter bestående af cykler, tilbehør og samtidsdokumentation. I begge tilfælde mente udvalget ikke, at der på det foreliggende grundlag var anledning til at tage skridt til sikring af genstandenes bevarelse i Danmark.

Det har som nævnt i forbindelse med gennemgangen af baggrunden for kulturværdiloven ikke været tanken med beskyttelsesordningen at hindre en naturlig udveksling af kunstværker på tværs af landegrænserne. Det fremgår således af lovens forarbejder, at Kulturværtdiudvalget kan tage hensyn til, at et dansk kunstværk ønskes udført med henblik på indlemmelse i en offentlig tilgængelig samling i udlandet. I to tilfælde har udvalget således besluttet at give eksporttilladelse til kunstværker, som man havde taget forbehold for i forbindelse med auktionkataloggennemgangen. I udvalgets beretning for 1992 anføres det, at det sammen med bestræbelserne for at værne om den danske kulturarv må være tilsvarende vigtigt at sikre eksemplere på dansk kultur i udlandet en fremskudt placering. På denne baggrund gav udvalget tilladelse til udførsel af to betydelige værker af dansk guldalderkunst (Købke og Eckersberg), som var blevet erhvervet af National Gallery i London.

4.5. Toldvæsenets opgaver

Det er ofte toldvæsenet, som konkret må tage stilling til, om der finder udførsel sted i strid med loven. I et enkelt tilfælde, som omtales nærmere i beretningen for 1992,³² var det således told-

væsenet, som konstaterede en klar overtrædelse af kulturværdiloven, der medførte retsforfølgelse, dom og bøde i henhold til lovens § 13, jf. § 3, stk. 1.

En handlende havde i efteråret 1990 solgt en Malling Hansen skrivekugle til en køber i Tyskland for 68.000 DM. I toldklareringsskemaet var genstanden angivet som »1 stk. brugt skrivemaskine. Årg. 1875«. Toldmyndighederne i Padborg konstaterede ved en gennemgang af toldpapirerne – efter at den omhandlede udførsel havde fundet sted – at der ikke forelå den nødvendige udførselstilladelse fra Kulturværtdiudvalget. Sagen blev indberettet til Told- og Skattestyrelsen, som sendte meddelelsen videre til udvalget, der umiddelbart herefter indgav politianmeldelse. Retshandlingen fandt sted ved retten i Århus i efteråret 1992.³³ Den tiltalte blev idømt en bøde på 5.000 kr. for overtrædelse af kulturværdiloven.

Retten lagde bl.a. vægt på, at den tiltalte »... som samler med særligt kendskab til disse skrivekugler og som erhvervsdrivende på området burde have gjort sig bekendt med de gældende lovregler, og som ejer af skrivekuglen påhvilede der ham efter lovens § 3 pligt til at søge tilladelse inden udførsel.«³⁴

Efter indførelsen af det indre marked i EU den 1. januar 1993 er toldvæsenets kontrolvirksomhed i forbindelse med kulturværdiloven imidlertid af begrænset omfang, idet den faktiske kontrol ved grænserne mellem medlemslandene er bortfaldet. Toldvæsenet medvirker fortsat ved kontrol af, at lovens bestemmelser overholdes for så vidt angår udførsel til ikke-medlemslande. Såfremt det konstateres, at der har fundet ulovlig udførsel sted, kan denne straffes med bøde i henhold til lovens strafbestemmelser.

Hvis den pågældende genstand er udført til et EU-medlemsland, er der dog – såfremt en række nærmere an-

givne betingelser er opfyldt – mulighed for at anmode det land, hvor genstanden ulovligt befinder sig, om bistand med henblik på at få genstanden tilbage til Danmark. Der henvises til afsnit 7 nedenfor. Toldvæsenets indsats på kulturværdiområdet efter indførelsen af det indre marked drøftes nærmere i afsnit 8.1.

5. Generelt om EU-reguleringen af udførsel af kulturgoder

Størstedelen af de vesteuropæiske lande har nationale ordninger, som har til formål at forhindre udførsel af kulturgoder, der anses for at være af væsentlig betydning for det pågældende land. Disse beskyttelsesordninger er imidlertid meget forskellige.

Bortfaldet af grænsekontrollen ved EUs indre grænser i forbindelse med etableringen af det indre marked fra 1993 og den deraf følgende øgede risiko for udførsel af kulturgoder i strid med de enkelte landes beskyttelsesordninger førte til overvejelser i Fællesskabet om, hvorledes medlemsstaterne kunne yde hinanden bistand for at afbøde de skadevirkninger, som den nye markedssituation kunne medføre.³⁵

På denne baggrund fremlagde Kommissionen i februar 1992 forslag til to retsakter: Et forslag til forordning om udførsel af kulturgoder til tredjelande og et forslag til direktiv om tilbagelevering af kulturgoder, der ulovlig er blevet fjernet fra en medlemsstats område.³⁶

Direktivet etablerer grundlaget for et administrativt og juridisk samarbejde mellem medlemsstaterne i tilfælde, hvor eksport af bestemte kategorier af kulturgoder er sket i strid med en medlemsstats lovgivning, eller der er begrundet mistanke herom.

Forordningen etablerer et system

med udførselstilladelse for eksport til lande uden for Fællesskabets toldområde af bestemte kategorier af kulturgoder.

De kulturgoder, der er omfattet af de to regelsæt, fremgår af et bilag, der er identisk for begge regelsæt.³⁷ Kategorierne, der anvendes i bilaget, er baseret på systematikken i den såkaldte toldnomenklatur.

Forordningen om udførsel af kulturgoder, der gælder umiddelbart i Danmark, har været i kraft siden 1. april 1993. Direktivet om tilbagelevering af kulturgoder, som ulovlig er fjernet fra en medlemsstats område, blev gennemført i dansk ret ved lov nr. 1104 af 22. december 1993. Loven trådte i kraft den 23. december 1993.

De to regelsæt vil blive kort gennemgået nedenfor, men først et par indledende, mere generelle bemærkninger.

Udgangspunktet for forhandlingerne om direktivet har været, at det står hver enkelt medlemsstat frit for inden for rammerne af artikel 36 i Traktaten om Den Europæiske Union at fastslå, hvilke kulturgoder, der som »nationale skatte af kunstnerisk, historisk eller arkæologisk værdi« kan gøres til genstand for udførselsbegrænsninger.

Det har endvidere været anset for urealistisk nu at gennemføre en fuldstændig gensidig anerkendelse af de enkelte landes beskyttelsesordninger, der som nævnt er ret forskellige. Formålet med reguleringen har derfor været nærmere at fastlægge *proceduren* og *området* for den gensidige bistand, som EU-landene skal yde hinanden. Det anføres i bemærkningerne til det lovforslag, hvorved direktivet blev gennemført i dansk ret, at de europæiske bestræbelser for så vidt angår anvendelsesområdet er gået ud på at afgrænse en gruppe af kulturgoder af en sådan alder og/eller værdi, at det vil være rimeligt at iværk-

Martinus Rørbyes maleri: »Sneppejagten« fra 1839, som Kulturværdiudvalget erhvervede i 1991 og efterfølgende overdrog til Den Hirschsprungske Samling (Kulturværdiudvalgets beretning 1991). Foto: Hans Petersen, Statens Museum for Kunst.

sætte en bistandsordning på fællesskabsniveau for disse genstandes vedkommende. Som udgangspunkt har man derfor haft den opfattelse, at forordningen og direktivet skulle have samme anvendelsesområde, hvad der bl.a. har givet sig udslag i, at forordningen og direktivet har identiske bilag, jf. dog ovenfor om en vis udvidelse for direktivets vedkommende.

Det fælles område indebærer også, at man ved stillingtagen til områdets afgrænsning har måttet inddrage forholdet til såvel udførselssituationen som tilbageleveringssituationen.

Det fremgår af gennemførelseslovens forarbejder, at man under forhandlingerne om direktivet fra dansk side har tilkendegivet det hovedsynspunkt, at

beskyttelsen af et lands kulturværdier først og fremmest er en national opgave, og at omfanget og udformningen af en europæisk bistandsordning på dette område derfor nøje måtte overvejes.

De relativt høje værdigrænser for de centrale kategorier af kulturgenstande betyder i *udførselssituationen*, at en række genstande, der er omfattet af den danske beskyttelsesordning, ikke bliver genstand for den særlige kontrol ved fællesskabets ydre grænser, ligesom det i *tilbageleveringssituationen* betyder, at man kun i begrænset omfang kan anvende direktivets særlige bistandsordning.

For så vidt angår *tilbageleveringssituationen*, bemærkes det i motiverne, at man fra dansk side har måttet tage

hensyn ikke blot til beskyttelsen af danske kulturværdier, men også til den belastning, som den europæiske ordning eventuelt ville indebære for de berørte danske myndigheder (kulturmyndigheder, justitsmyndigheder og toldmyndigheder) ved varetagelse af de andre medlemsstaters interesser.

Disse hensyn er baggrunden for, at man fra dansk side har kunnet tilslutte sig de relativt høje værdigrænser for visse kategorier af kulturgenstande.

For så vidt angår *udførelssituationen*, bemærkes det i motiverne, at man som led i den almindelige kompromisløsning på europæisk plan endvidere har tilsluttet sig, at fællesskabsordningen omfatter tilfælde, som ikke er dækket af den danske ordning. Det drejer sig dels om tilfælde, hvor den europæiske ordning i modsætning til den danske ordning ikke arbejder med bestemte værdigrænser, dels om tilfælde, hvor fællesskabsordningen arbejder med lavere værdigrænser end den danske ordning. Endelig skal det bemærkes, at fællesskabsordningen – i modsætning til kulturværdiloven – omfatter mønter.

6. Forordningen om udførsel af kulturgoder

6.1. Indledning

Forordning nr. 3911/92 af 9. december 1992 om udførsel af kulturgoder³⁸ medfører en pligt til at søge tilladelse til udførsel af bestemte kulturgenstande til lande uden for Fællesskabets toldområde. Forordningen gør det muligt for toldmyndighederne ved de ydre grænser at gennemføre en kontrol på et ensartet grundlag. Forordningen er bindende i alle enkeltheder og gælder umiddelbart i hver medlemsstat.

Det blev som nævnt anset for urealistisk på nuværende tidspunkt at forsøge at samordne de enkelte medlems-

landes beskyttelsesordninger. Forordningen fastlægger således et fælles område – jf. bilaget til forordningen, som omtales nærmere nedenfor – hvor alle medlemsstater er forpligtet til at etablere et system med udførselstilladelser, som så kan kontrolleres ved eksport til tredjelande.

6.2. Forordningens bestemmelser

I det følgende omtales de mest centrale bestemmelser i forordningen:

Artikel 2 fastlægger hovedprincippet om, at udførsel af kulturgoder – defineret som de kulturgenstande, der er opført i bilaget til forordningen, jf. nedenfor – til lande uden for Fællesskabets toldområde kun kan finde sted mod forelæggelse af en udførselstilladelse. Udførselstilladelse udstedes efter anmodning fra den pågældende af en kompetent myndighed³⁹ i det land, hvor genstanden lovligt og definitivt befinder sig. Endvidere fastslås det, at udførselstilladelse kan nægtes i medfør af forordningen, såfremt de pågældende kulturgoder er omfattet af en lovgivning til beskyttelse af nationale skatte af kunstnerisk, historisk eller arkæologisk værdi i den pågældende medlemsstat. Endelig indeholder artiklen særregler for visse arkæologiske genstande, som er af begrænset arkæologisk eller videnskabelig interesse, som ikke stammer direkte fra udgravninger, fund eller arkæologiske steder, og som lovligt befinder sig på markedet.

Artikel 8 fastsætter, at Kommissionen bistås af et udvalg, der består af repræsentanter for medlemsstaterne, og som har Kommissionen som formand. Udvalget behandler ethvert spørgsmål vedrørende gennemførelsen af forordningen. Kommissionen er forpligtet til at tage størst muligt hensyn til udvalgets udtalelser.

Artikel 9 vedrører fastsættelse af sanktionsbestemmelser, som er over-

ladt til medlemsstaterne. Sanktionerne skal være tilstrækkelig strenge til at tilskynde til overholdelse af bestemmelserne i forordningen.⁴⁰

Artikel 10 vedrører dels medlemsstaternes underretningspligt i forhold til Kommissionen om de foranstaltninger, der træffes i medfør af forordningen, dels Kommissionens rapportering til Europa-Parlamentet, Rådet og Det Økonomiske og Sociale Udvalg. Når forordningen har været anvendt i tre år, skal Rådet vurdere, om den fungerer effektivt, og der foretages de nødvendige tilpasninger efter forslag fra Kommissionen. Der foretages under alle omstændigheder hvert tredje år en gennemgang og eventuel ajourføring af de værdigrænser, som er knyttet til bestemte kategorier af kulturgoder, jf. bilaget til forordningen.

Forordningen indeholder et *bilag* med en oversigt over de kulturgenstande, der er omfattet af beskyttelsesordningen.⁴¹

Endelig kan det oplyses, at der i oktober 1995 er fremsat et forslag til ændring af bilaget, hvorefter der indføres

en særlig kategori 3A: Akvareller, gouacher og pasteller med en værdigrænse på 30.000 ECU.⁴² Baggrunden for ændringsforslaget er, at erfaringerne har vist, at medlemslandene har forskellige opfattelser af eller traditioner for, hvordan akvareller, gouacher og pasteller skal klassificeres. Nogle lande har anvendt kategori 3 (malerier) med en værdigrænse på 150.000 ECU, medens andre har anvendt kategori 4 (mosaikker, tegninger) med en værdigrænse på 15.000 ECU. Ændringsforslaget har på denne baggrund til formål at sikre en ensartet behandling af de nævnte kunstværker i alle medlemsstater.

6.3. Forholdet til den danske beskyttelsesordning

Afgrænsningen af de forskellige kategorier af kulturgenstande i bilaget medfører i en række tilfælde en *udvidelse af anvendelsesområdet* sammenholdt med anvendelsesområdet for så vidt angår den danske kulturværdilovgivning:

Bilag til Forordningen om udførsel og kulturgoder.

	Alder	Værdi (ECU)	Tilhører ikke ophavsmand
1. Arkæologiske genstande	100 år	0	
2. Dele fjernet fra mindesmærker	100 år	0	
3. Malerier	50 år	150.000	x
4. Mosaikker, tegninger	50 år	15.000	x
5. Stik, tryk, litografier, postkort	50 år	15.000	x
6. Statuer, skulpturer	50 år	50.000	x
7. Fotografier, film	50 år	15.000	x
8. Inkunabler, manuskripter	50 år	0	x
9. Bøger	100 år	50.000	
10. Trykte geografiske kort	200 år	15.000	
11. Arkivalier	50 år	0	
12. Samlinger	0 år	50.000	
13. Befordringsmidler	75 år	50.000	
14. Andre antikviteter			
a)	50/100 år	50.000	
b)	100 år	0	

150.000 ECU = 1.134.000 D.kr.

15.000 ECU = 113.400 D.kr.

50.000 ECU = 378.000 D.kr.

(100 ECU = 756,91 D.kr., omregnet pr. 1. januar 1993)

1. Arkæologiske genstande. Som hovedregel er der ikke tale om en udvidelse af anvendelsesområdet. Det skal dog bemærkes, at kulturværdiloven – i modsætning til forordningen – ikke omfatter mønter. Fra dansk side har man imidlertid valgt ikke at benytte sig af muligheden for en undtagelsesbestemmelse for så vidt angår mønter, jf. forordningens artikel 2, hvorefter der kan fastsættes særlige regler for arkæologiske genstande, som er af begrænset arkæologisk eller videnskabelig interesse, som ikke stammer direkte fra udgravninger, fund eller arkæologiske steder, og som lovligt befinder sig på markedet. Baggrunden herfor er antagelig navnlig danefæbestemmelserne i museumsloven.
2. Dele fjernet fra monumenter. Det må forventes, at denne kategori i praksis vil være vanskelig at afgrænse i forhold til den almindelige kategori for antikviteter (14). For så vidt angår genstande fra før 1660, er der ikke tale om en udvidelse i forhold til kulturværdiloven. Det er derimod tilfældet, for så vidt angår genstande fra efter 1660, da forordningen ikke anvender værdigrænser for denne kategori.
3. Malerier. Der er tale om en udvidelse i forhold til kulturværdiloven, for så vidt angår tidsgrænsen, hvorimod forordningens værdigrænse ligger over den danske værdigrænse. Der er endvidere den særlige begrænsning i forordningen, at den ikke dækker tilfælde, hvor den genstand, der udføres, tilhører genstandens ophavsmand.
4. Mosaikker, tegninger. Der henvises til bemærkningerne til pkt. 3 om malerier.
5. Stik, tryk, litografier. Der henvises til bemærkningerne til pkt. 3 om malerier.
6. Statuer, skulpturer. Der henvises til bemærkningerne til pkt. 3 om malerier.
7. Fotografier. Der er ikke tale om en udvidelse i forhold til kulturværdiloven, der dels ikke arbejder med en aldersgrænse, dels har en lavere værdigrænse.
8. Inkunabler, manuskripter. For så vidt angår inkunabler, der pr. definition hidrører fra før 1660, er der ikke tale om en udvidelse i forhold til kulturværdiloven. For så vidt angår manuskripter, der ikke tilhører ophavsmanden, foreligger der en udvidelse i forhold til kulturværdiloven med hensyn til dels tidsgrænsen på 50 år, dels den manglende værdigrænse.
9. Bøger. Ingen udvidelse i forhold til kulturværdiloven.
10. Trykte geografiske kort. Ingen udvidelse i forhold til kulturværdiloven.
11. Arkivalier. Der er tale om en udvidelse i forhold til kulturværdiloven med hensyn til dels tidsgrænsen på 50 år, dels den manglende værdigrænse. Det bemærkes endvidere, at kategorien også omfatter arkivalier af privat karakter såsom familie- og forretningsarkiver.
12. Samlinger. Kulturværdiloven forholder sig principielt alene til enkeltgenstande, selv om der i forarbejderne til loven er en række bemærkninger om beskyttelsen af samlinger. Det bemærkes, at det kan være vanskeligt at fastlægge, hvad der skal forstås ved en samling, men at det må antages, at der kan foreligge tilfælde af en sådan klarhed, at udskillelse af enkelte genstande vil have karakter af ulovlig omgåelse.
13. Befordringsmidler. Der er tale om en udvidelse i forhold til kulturværdiloven med hensyn til tidsgrænsen, medens værdigrænsen

ligger højere. Det bemærkes, at forordningen dækker befordringsmidler, der er over 75 år gamle, uanset i hvilket land genstanden er fabrikeret.

14. Andre antikviteter. For så vidt angår de antikviteter, der er omfattet, hvis de er mellem 50 og 100 år gamle, er der tale om en udvidelse i forhold til kulturværdiloven med hensyn til tidsgrænsen, medens værdigrænsen ligger højere. For så vidt angår de antikviteter, der er nævnt under pkt. 14, og som er over 100 år gamle, er der ikke tale om nogen udvidelse.

Endelig skal det bemærkes, at der efter forordningen – i modsætning til kulturværdiloven – ikke kan gives stående udførselstilladelser, jf. lovens § 11, hvorefter der til statslige eller statsstøttede museer eller andre, der udfører kulturgenstande i forbindelse med udstillinger og lignende i udlandet, kan gives en såkaldt stående udførselstilladelse. Det betyder i praksis, at museer, der har udstillingssamarbejde med museer i tredjelande, skal søge om udførselstilladelse, hver gang der – midlertidigt – skal sendes genstande til udstillinger i disse lande.⁴³

De nævnte udvidelser af anvendelsesområdet i forhold til den danske beskyttelsesordning betyder, at der ved eksport til lande uden for EU skal søges om udførselstilladelse i en række tilfælde, hvor en tilladelse ikke skal søges efter kulturværdiloven. Det er eksempelvis tilfældet, hvor EU-forordningen *ikke* fastsætter en bestemt *værdigrænse* (og hvor der er tale om kulturgenstande fra perioden *efter* 1660), samt hvor EU-forordningen fastsætter en *lavere aldersgrænse end 100 år*.

Det må nok antages, at EU-ordningen – bortset fra midlertidig udførsel i forbindelse med museumsudstillinger i sådanne lande, jf. note 43 – på grund

af de relativt høje værdigrænser ikke vil have den store effekt på udførslen af kulturgenstande fra Danmark til tredjelande.

Det bemærkes afslutningsvis, at kulturværdiloven regulerer udførsel af kulturværdier fra Danmark til såvel EU-lande som lande uden for Fællesskabet. Kulturværdiloven ændres ikke som følge af de nye regler i forordningen. Det er således fortsat denne lov, der regulerer, hvornår og under hvilke betingelser der kan nedlægges forbud mod udførsel fra Danmark af kulturgenstande til såvel EU-lande som lande uden for EU.

Situationen for en dansk eksportør af en kulturværdigenstand vil herefter være følgende:

Ved *udførsel af kulturgenstande til EU-lande* skal der på sædvanlig måde søges om tilladelse hos Kulturværdiudvalget i de tilfælde, som er omfattet af Lov om sikring af kulturværdier i Danmark. Der skal anvendes en særlig formular – den såkaldte nationale formular⁴⁴ – som udleveres fra Kulturværdiudvalgets sekretariat.

Ved *udførsel af kulturgenstande til lande uden for EU* skal der, såfremt de pågældende genstande er omfattet af de nye regler i forordningen, søges om tilladelse hos Kulturværdiudvalget. Der skal anvendes en særlig formular, nemlig den såkaldte europæiske formular.

En sådan tilladelse vil herefter blive udstedt, medmindre der er tale om en eksport, der kan forbydes i henhold til den danske kulturværdilovgivning.⁴⁵ De nærmere enkeltheder om ordningens praktiske gennemførelse, herunder udformningen af den formular, som skal anvendes, er fastlagt i en såkaldt gennemførselsforordning, nemlig Kommissionens forordning (EØF) nr. 752/93 af 30. marts 1993 om gennemførselsforanstaltninger til Rådets forordning (EØF) nr. 3911/92 om udførsel af kulturgoder.⁴⁶

C. W. Eckersberg: »Portræt af Bertel Thorvaldsen« fra 1820, som Kulturværdiudvalget erhvervede i 1993 og efterfølgende overdrog til Thorvaldsens Museum (Kulturværdiudvalgets beretning 1993).

Foto: Hans Petersen, Statens Museum for Kunst.

7. Lov om tilbagelevering af kulturgoder, som ulovligt er fjernet fra et EU-medlemslands område m.v.

7.1. Indledning

Rådets direktiv 93/7/EØF af 15. marts 1993 om tilbagelevering af kulturgoder, som ulovligt er fjernet fra en medlemsstats område⁴⁷, er inkorporeret i dansk ret ved lov nr. 1104 af 22. december 1993 om tilbagelevering af kulturgoder, som ulovligt er fjernet fra et EU-medlemslands område m.v.⁴⁸

Gennemførelsen i dansk ret er fore-

taget relativt enkelt, idet det fastslås i lovens § 1, at direktivet gælder her i landet, og at direktivet er optaget som bilag til loven. Bemærkningerne er temmelig kortfattede om baggrunden for, at denne gennemførelsesmetode er valgt, idet det blot konstateres, at det under hensyn til direktivets udformning og anvendelsesområde må anses for hensigtsmæssigt, at inkorporering i dansk ret sker ved henvisning til direktivets tekst.

7.2. Direktivets bestemmelser

Bemærkningerne til lovens § 1 indeholder en sammenfatning af direkti-

vets enkelte bestemmelser. De mest centrale er følgende:

Artikel 1 indeholder definitioner af en række begreber, der anvendes i direktivet. Det bemærkes, for så vidt angår begrebet »kultur gode«, at det er en betingelse for anvendelse af tilbageleveringsordningen, at det drejer sig om en genstand, der for det første er omfattet af en medlemsstats beskyttelsesordning, og for det andet henhører under en af de i bilaget anførte kategorier eller er opført på lister over offentlige samlinger (museer, arkiver, biblioteker) eller samlinger, der tilhører gejstlige institutioner.

I *Artikel 2* fastlægges hovedprincippet om, at de kulturgoder, som er fjernet fra en medlemsstats område på ulovlig vis, skal tilbageleveres i overensstemmelse med den procedure og på de betingelser, som direktivet fastsætter.

Artikel 5-9 vedrører domstolsbehandling af spørgsmål om tilbagelevering. Særligt skal fremhæves følgende bestemmelser:

Artikel 5 vedrører adgangen for den ansøgende stat – dvs. den medlemsstat, fra hvis område et kulturgode er fjernet på ulovlig vis – til at sagsøge besidderen/indehaveren af kulturgodet mod forelæggelse af dokumentation for, at der er tale om et kulturgode, samt af en erklæring fra en kompetent myndighed om, at kulturgodet har forladt statens område på ulovlig vis.

Artikel 7 fastsætter forældelsesfrister for anlæggelse af sag om tilbagelevering. Det drejer sig for det første om en frist på 1 år fra den dato, på hvilken den ansøgende medlemsstat fik kendskab til det sted, hvor kulturgodet befandt sig, samt til besidderens eller indehaverens identitet. For det andet fastsættes frister, der løber fra den dato, hvor kulturgodet blev fjernet fra medlemsstaten på ulovlig vis. Hovedreglen er en frist på 30 år, men der

gælder en særlig frist på 75 år, bl.a. når det drejer sig om kulturgoder, der er en del af offentlige samlinger, samt kirkelige kulturgoder. Den sidstnævnte frist gælder dog ikke i stater, hvor sager om disse kulturgoder ikke kan forældes, eller hvor der er indgået bilaterale aftaler mellem staterne om længere frist.

Artikel 9 vedrører tildeling af erstatning til besidderen, hvis denne antages at have udvist den nødvendige agtpågivenhed, da han erhvervede genstanden. Erstatningen betales af den ansøgende medlemsstat ved tilbageleveringen.

Artikel 12 fastslår, at ejendomsretten til kulturgodet efter tilbageleveringen afgøres efter den ansøgende medlemsstats retsregler. En domstolsafgørelse om tilbagelevering vedrører kun den fysiske tilbagelevering af kulturgodet til den ansøgende medlemsstat, idet der principielt ikke herved er taget stilling til privatretlige ejendomsforhold.

Artikel 13 fastslår som hovedregel, at direktivet kun finder anvendelse på ulovlig fjernelse fra en medlemsstats område, der finder sted fra den 1. januar 1993 at regne. *Artikel 14* giver dog mulighed for at udvide anvendelsesområdet til at omfatte andre kategorier af kulturgoder end dem, der er nævnt i bilaget, samt mulighed for at anvende den i direktivet omhandlede ordning på ansøgning om tilbagelevering af kulturgoder, som er fjernet fra andre medlemsstaters område på ulovlig vis inden den 1. januar 1993.

Artikel 16 vedrører medlemsstaternes rapportering til Kommissionen og Kommissionens rapportering til Europa-Parlamentet m.v. og svarer indholdsmæssigt til artikel 10 i forordningen, jf. ovenfor.

Artikel 17 fastslår, at Kommissionen bistås af det ved artikel 8 i forordningen om udførsel af kulturgoder nedsatte udvalg.

7.3. Kulturværdiudvalgets nye opgaver

Det fremgår af lovens § 2, at det er Kulturværdiudvalget, der skal fungere som central myndighed og udføre de opgaver, som efter direktivet påhviler de centrale myndigheder. Kulturværdiudvalget skal efter loven varetage samarbejdet med de respektive centrale myndigheder i de øvrige medlemslande og skal etablere samarbejde mellem medlemsstaternes kompetente myndigheder, herunder politiet, såfremt der er tale om kriminelle forhold. I forlængelse heraf skal Kulturværdiudvalget assistere andre medlemslandes myndigheder med hensyn til eftersøgning af ulovligt fjernede kulturgoder, som formodes at befinde sig i Danmark, ligesom udvalget i givet fald skal søge at modvirke, at sådanne kulturgoder unddrages tilbageleveringsproceduren.

Det fremgår af bemærkningerne til bestemmelsen, at Kulturværdiudvalget i den forbindelse i givet fald på anmodning fra den ansøgende medlemsstat over for fogedretten vil kunne fremsætte begæring om forbud i medfør af retsplejelovens § 57. Ved et sådant forbud vil det f.eks. efter omstændighederne kunne bestemmes, at besidderen eller ejeren af den omstridte genstand ikke må udføre genstanden af landet, eller at genstanden ikke må opbevares under uforsvarlige forhold.

7.4. Direktivets

anvendelsesområde m.v.

Efter lovens § 3, stk. 1, gælder loven for ansøgninger om tilbagelevering af genstande, der er omtalt i bilaget til direktiv 93/7/EØF samt i direktivets artikel 1. Efter lovens § 3, stk. 2, gælder loven for ansøgninger om tilbagelevering af kulturgoder, som ulovligt er fjernet fra andre medlemsstats område den 1. januar 1993 eller senere.

Direktivets artikel 14 giver medlemsstaterne mulighed for at udvide deres tilbageleveringsforpligtelse til at omfatte andre kategorier af kulturgoder end dem, der er omhandlet i bilaget, samt mulighed for at anvende den i direktivet omhandlede ordning på ansøgning om tilbagelevering af kulturgoder, som er fjernet fra andre medlemsstats område på ulovlig vis *inden* den 1. januar 1993.

Fra dansk side har man imidlertid valgt ikke at udnytte denne udvidelsesmulighed. Om baggrunden herfor fremgår det af motiverne til § 3, at direktivet etablerer en særlig, gensidig bistand mellem medlemsstaterne, der indebærer en nyordning på et område, hvor der ikke tidligere har været internationale forpligtelser. Under hensyn hertil må det anses for mest hensigtsmæssigt udtrykkelig at begrænse forpligtelsen til kulturgoder, der ulovligt er fjernet fra en medlemsstats område efter den 1. januar 1993 eller senere, og at fastlægge ordningens anvendelsesområde til de kategorier af kulturgoder, der udtrykkelig er omfattet af direktivet og dets bilag.

Tilbageleveringsbestemmelserne i loven har endnu ikke været bragt i anvendelse af Kulturværdiudvalget, ligesom Danmark heller ikke har haft behov for at anmode andre lande om bistand i medfør af direktivet.

8. Afslutning

8.1. Kulturværdiloven

I forbindelse med gennemførelsen af kulturværdiloven i 1986 blev det fremhævet, at der var tale om en forsigtig, forholdsvis enkel og ikke særlig indgribende beskyttelsesordning sammenlignet med tilsvarende lovgivning i andre lande. Det blev derfor understreget, at såfremt det måtte vise sig, at beskyttelsen var utilstrækkelig i forhold

til det tilsigtede mål, måtte ordningen udbygges ved en revision af loven på grundlag af de indhøstede erfaringer.

Hvordan er det så gået i de næsten ti år, kulturværdiloven har været i kraft? Nåede man de mål, der blev sat, da loven blev vedtaget i 1986?

Det er værd indledningsvis at bemærke, at der ikke i offentligheden har været sat spørgsmålstegn ved beskyttelsesordningen, ligesom der ikke – bortset fra retssagen mod Sotheby's – har været nævneværdig omtale i dagspressen af ordningen og udvalgets virksomhed. Egentlig debat om beskyttelsesordningens betimelighed eller eventuelle utilstrækkelighed har der ikke været.

At dømme efter Kulturværldiudvalgets beretninger har loven – bortset fra et par enkelte skønhedspletter, jf. nedenfor – fungeret tilfredsstillende. Sammenfattende kan det vel konstateres, at udvalgets virksomhed har været væsentlig mere omfattende end oprindelig forudsat, men at det navnlig skyldes kataloggennemgangen, som til gengæld må karakteriseres som en enkel og fleksibel administrativ ordning i forhold til auktionshuse og andre, der beskæftiger sig med køb og salg af kulturgenstande.

Der blev nedlagt i alt 61 udførselsforbud og erhvervet i alt 53 genstande, hvad der vel ikke er ret meget sammenholdt med omsætningen af antikviteter m.v. Der blev gennemført to retssager om ulovlig udførsel, hvad der vel heller ikke er ret meget. Men de perfekte forbrydelser er jo dem, der ikke opdages. Med andre ord siger de to sager ikke noget om, i hvilket omfang der rent faktisk har fundet ulovlig udførsel sted. Der er imidlertid ikke noget, som tyder på, at der har fundet ulovlig udførsel sted i større omfang.⁴⁹

Udvalgets problemer i forhold til den gældende ordning har især vedrørt spørgsmålet om værdiansættelsen af kulturgenstandene. Som anført i af-

snit 4.3. finder Kulturværldiudvalget, at lovens værdikriterier ikke i almindelighed giver anledning til væsentlige problemer i dagligdagen. Det fremgår samtidig, at især sagen om Sotheby's udførsel af et maleri af C.A. Jensen og Københavns Byrets frifindelse af auktionshuset for at have overtrådt kulturværdilovens bestemmelser har givet anledning til megen harme i udvalget. Dette er sandsynligvis også baggrunden for de noget særegne kommentarer til byrettens dom, der fremsættes i udvalgets beretning for 1992. Dommen er efter al sandsynlighed korrekt, jf. også det faktum, at udvalget frafaldt sin anke til Landsretten. Den i note 25 nævnte sag viser da også, at selv eksperter kan være endog meget uenige om, hvad en konkret kulturgenstand egentlig er værd.

Kulturudvalget har naturligvis ret i, at således som beskyttelsesordningen er tilrettelagt, er det i høj grad op til branchen at sikre, at loven overholdes, og at der skal tilstræbes »et virkeligt realistisk værdiskøn«. Det forudsættes således, at de handlende udviser loyalitet over for ordningen.

Det må imidlertid fastslås, at bortset fra sagen mod Sotheby's er der ikke i udvalgets beretninger redegjort for eksempler på, at auktionshuse eller andre efter udvalgets opfattelse ikke har været i stand til at gennemføre en korrekt værdiangivelse. Frifindelsen af Sotheby's skete da også under henvisning til, at det efter loven er overladt til kunstgenstandens ejer med anvendelse af relevant sagkundskab selv loyalt at fastslå kunstgenstandens værdi. Det er således ikke korrekt, når udvalget i sin beretning for 1992 anfører, at der med dommen er retsligt medhold for, at det ansvar for håndhævelsen af lovens bestemmelser, som i en vis forstand er lagt ud til de handlende, ikke nødvendigvis skal tages alvorligt.

Udvalget fremhæver, at man ikke

har nogen mulighed for kontrol med de handlendes værdiansættelser. I forlængelse heraf ønsker udvalget, at spørgsmålet om de handlendes forpligtelser for så vidt angår værdiansættelse tages op i forbindelse med en revision af loven.

Desværre oplyser udvalget ikke nærmere, hvorledes man forestiller sig dette principielle problem løst. Det er næppe realistisk at forestille sig, at udvalget skal have *alle* sager om udførsel af kulturværdier forelagt med henblik på kontrol af, om den værdi, som den handlende har angivet, er korrekt.

Dertil kommer, at problemet vel i realiteten kun vedrører udførsel af genstande, som ikke er solgt på en auktion, idet udvalget her i medfør af kataloggennemgangen har mulighed for at tage forbehold og dermed få mulighed for at kontrollere den foretagne værdiansættelse. En »sidegevinst« ved kataloggennemgangen er, at udvalget får forbedrede muligheder for at udnytte bestemmelsen i lovens § 2, stk. 4, om at kulturværdiloven undtagelsesvis kan anvendes på en genstand, der på grund af de fastsatte alders- og værdikriterier ellers ikke er omfattet af loven.

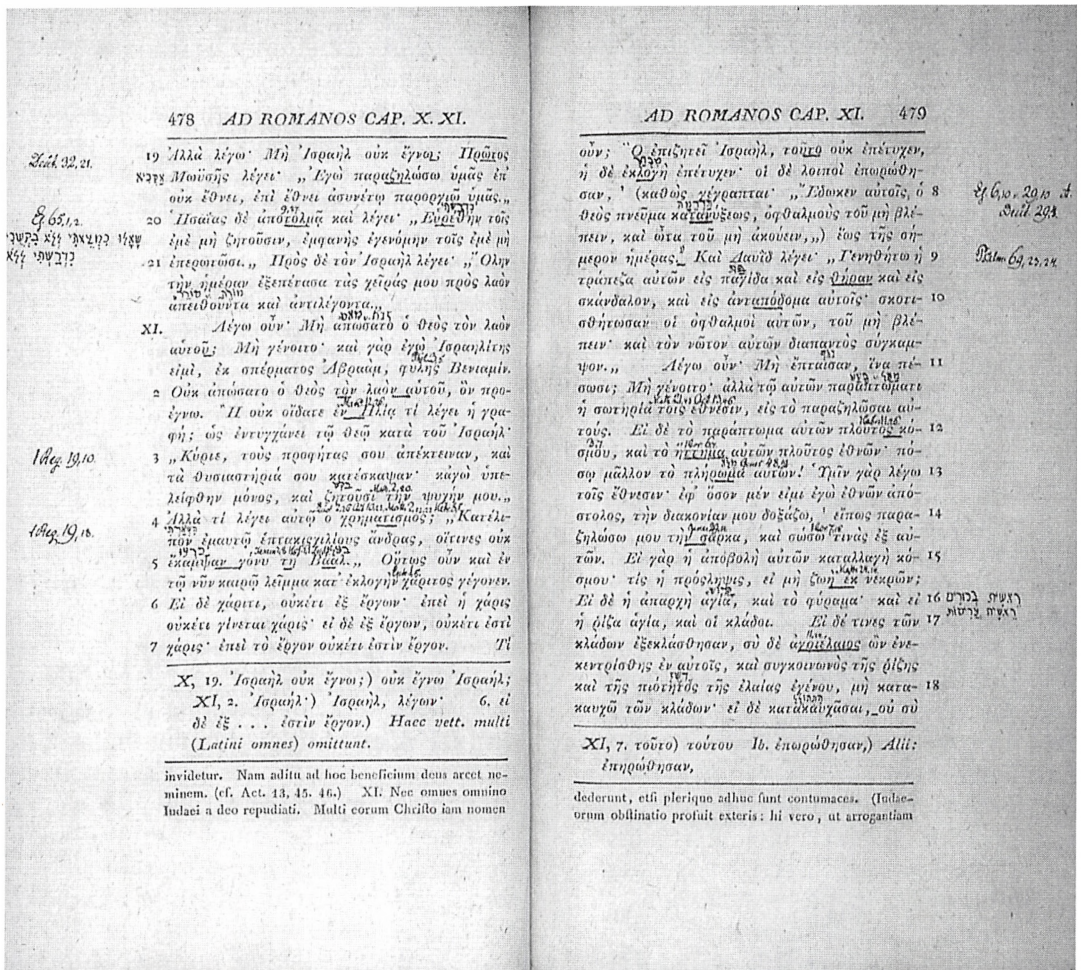
En anden mulighed er naturligvis at nedsætte værdigrænsen på de 100.000 kr. og derigennem sørge for, at flere genstande automatisk kommer ind under loven.

Endvidere har udvalget i forbindelse med afholdelse af auktioner overvejet, om det ikke ville være mere hensigtsmæssigt med henblik på at undgå spekulation omkring de genstande, der som følge af kataloggennemgangen er taget forbehold for, først at underrette auktionsfirmaet om eventuelle forbehold umiddelbart *efter* hamerslaget over disse genstande. En sådan praksis ville imidlertid – som påpeget af Kulturværdiudvalget – forudsætte, at en repræsentant for udval-

get hver gang, der er forbeholdssager, skulle være til stede i auktionslokalet. Udvalget er da også selv opmærksom på, at et sådant krav om tilstedeværelse er vanskeligt at gennemføre i praksis. Dette synspunkt må man naturligvis give udvalget ret i. Dertil kommer imidlertid, at det på ingen måde sandsynliggøres, at der skulle have fundet spekulation sted i forbindelse med udvalgets forbehold. Såfremt man fulgte udvalgets forslag fra 1988 om at oplyse om eventuelle forbehold *før* auktionen, ville man vel netop muliggøre en sådan spekulation. Alt i alt forekommer den gældende praksis således både rimelig og hensigtsmæssig.

Endelig har udvalget kritiseret, at man i 1990 fik reduceret sin bevilling med et opsparet beløb på knap 5 mio. kr., og at denne reduktion »har besværliggjort udvalgets arbejde«. Principielt må man naturligvis give udvalget ret. Det er ikke hensigtsmæssigt, at der ud fra nogle generelle besparelshensyn gribes ind i en bevilling, der på finansloven er opført som en bevilling med adgang til at overføre ikkeforbrugte beløb til følgende finansår. Så meget desto mere, som når det af forarbejderne til den omhandlede lov fremgår, at der kun med en sådan overførselsadgang kan skabes det nødvendige, smidige instrument, som må anses for en forudsætning for beskyttelsesordningens funktion i praksis. Dertil kommer, at man fra Kulturministeriets – eller måske rettere Finansministeriets – side ikke med en sådan adfærd ligefrem opfordrer private fonde til at støtte udvalgets virksomhed med supplerende økonomiske tilskud, hvad der ligeledes var forudsat ved gennemførelsen af ordningen.

På den anden side må det understreges, at udvalget på intet tidspunkt har stået i den situation, at man efter at have nedlagt udførselsforbud med den deraf følgende forpligtelse til at fremsætte et købstil-

Søren Kirkegaards eksemplar af Det Nye Testamente på græsk, som Kulturværldiudvalget erhvervede i 1994 og efterfølgende overdrog til Det Kongelige Bibliotek (Kulturværldiudvalgets beretning 1994). Foto: Det Kongelige Bibliotek.

bud på grundlag af markedsprisen ikke har haft tilstrækkelig med penge. Samtidig kan det konstateres, at udvalget har været i stand til at opspare ca. 8,5 mio. kr. i de seneste år. Udvalget har med andre ord tilstrækkelige midler til sin rådighed. Og skulle man komme i den netop skitserede situation, er det vel ikke utænkeligt, at der – under henvisning til, at det er en national opgave at sikre umistelige kulturværldiers forbliven i Danmark – vil blive et vist folkeligt/politisk pres for at få fyldt kassen op, som det vil

være vanskeligt for de bevilgende myndigheder at stå imod. Indtil 1993 var det primært Toldvæsenet, som havde ansvaret for kontrollen af, at der ikke fandt udførsel sted i strid med loven. Der har tilsyneladende ikke været problemer forbundet med denne kontrol. Det må antages, at dette først og fremmest skyldes, at der indtil 1993 blev gennemført en egentlig, fysisk grænsekontrol også i forhold til de øvrige EU-lande. Efter indførelsen af det indre marked pr. 1. januar 1993 – og dermed og-

så bortfald af grænsekontrollen mellem medlemsstaterne – medvirker Toldvæsenet ikke længere ved kontrol med overholdelse af bestemmelserne i kulturværdiloven ved udførsel af kulturværdier til andre EU-lande.⁵⁰ Toldvæsenet medvirker fortsat ved kontrollen for så vidt angår udførsel til ikke-EU-lande.

Det må betegnes som beklageligt, at der ikke er nogen myndighed, som har til opgave at sørge for faktisk kontrol med overholdelsen af lovens bestemmelser i forhold til andre EU-lande. Tilsyneladende må man her basere sig på dels branchens ansvarlighed og loyalitet over for loven, dels offentlighedens indsats, såfremt en umistelig dansk kulturværdi skulle dukke op f.eks. på en auktion i udlandet.

Ulovlig udførsel kan straffes med bøde i henhold til lovens strafbestemmelser. Problemet er imidlertid, at idømmelse af bødestraf ikke bringer den pågældende genstand tilbage til Danmark. Hvis genstanden er udført til et ikke-EU-land, må man nok afskrive den som tabt for den danske kulturarv. Hvis genstanden er udført til et EU-land, er der som nævnt mulighed for at iværksætte tilbageleveringsprocedure i medfør af EU-direktivet om tilbagelevering af kulturgoder, der ulovligt er fjernet fra et EU-medlemslands område, såfremt genstanden opfylder de i direktivet anførte betingelser.

8.2. Forordningen

Forordningen om udførsel af kulturgoder har været i kraft siden den 1. april 1993 og er blevet administreret af Kulturværdiudvalget. Det forekommer umiddelbart hensigtsmæssigt at henlægge administrationen af såvel forordningen om udførsel af kulturgoder som loven om tilbagelevering af kulturgoder, der ulovligt er fjernet fra et EU-medlemslands område, til Kulturværdiudvalget. Dermed får man sam-

let ekspertisen på dette særlige område hos én myndighed.

Forordningen har kun betydning i forbindelse med udførsel af kulturgoder til ikke EU-lande. Dertil kommer, at ordningen opererer med ganske høje værdigrænser. Det er derfor ikke overraskende, at der kun har været ganske få ansøgninger indtil nu, og at disse sager i langt de fleste tilfælde har været museer, som ønskede tilladelse til midlertidig udførsel i forbindelse med udstillinger i udlandet. Det bør derfor overvejes, om der ikke – i lighed med den danske beskyttelsesordning – bør være mulighed for, at museer m.v. kan få en stående udførselstilladelse med henblik på ikke at besværliggøre udstillingssamarbejde på tværs af landegrænserne. Spørgsmålet kan vel mest hensigtsmæssigt bringes op i forbindelse med den evaluering af forordningen, der i henhold til artikel 10 skal gennemføres, når ordningen har været i kraft i tre år.⁵¹

Endelig kunne man ønske sig, at der var en højere grad af identitet mellem kulturværdiloven og forordningens bestemmelser. Der er næppe tvivl om, at en øget gennemsigtighed ville gøre det nemmere for først og fremmest branchen at anvende de to regelsæt og dermed øge den generelle accept af nødvendigheden af at regulere området. På den anden side må man være opmærksom på, at der i givet fald også skal tages hensyn til beskyttelsesordningerne i de øvrige EU-lande, som har sådanne ordninger, dvs. stort set alle medlemslandene. En yderligere harmonisering på dette område vil derfor snarere lede til større afstand mellem de nationale, danske regler og det fælles EU-regelsæt.

8.3. Direktivet

Loven om tilbagelevering af kulturgoder, der ulovligt er fjernet fra et EU-medlemslands område, har kun været

i kraft i knap tre år. Dertil kommer som anført ovenfor, at tilbageleveringsbestemmelserne endnu ikke har været bragt i anvendelse, ligesom Danmark ikke har haft behov for at anmode andre EU-lande om bistand vedrørende tilbagelevering af kultur-goder, der ulovligt er fjernet fra Danmark.

Det er på denne baggrund endnu for tidligt at foretage en egentlig evaluering af lovens/direktivets bestemmelser. Det skal dog fremhæves, at de relativt høje værdigrænser nok må antages at ville medføre, at tilbageleveringsbestemmelserne kun vil få begrænset effekt i forhold til det grundlæggende formål med de nationale beskyttelsesordninger, nemlig at sikre, at de umistelige kulturværdier forbliver inden for de respektive landes grænser.

Noter:

1. Betænkning nr. 1040/1985 om kulturværdier.
2. Stt., s. 72 ff.
3. Om museumsloven, jf. lovbekendtgørelse nr. 584 af 31. august 1989, se Lars M. Banke: *Museumsloven og anden antikvarisk lovgivning*, 1992.
4. Ingen af de nordiske lande har efterfølgende ratificeret konventionen, idet man fra nordisk side i givet fald finder det nødvendigt at tage forbehold for en række af konventionens bestemmelser.
5. Forslag til lov om sikring af kulturværdier i Danmark blev fremsat for Folketinget den 30. januar 1986 og vedtaget den 22. maj 1986. Samtlige partier bortset fra Fremskridtspartiet stemte for forslaget. Der henvises til Folketingstidende 1985/1986, Forhandl., sp. 6274, 7107, 11339, 11573, Tillæg A, sp. 4205, Tillæg B, sp. 1529 og Tillæg C, sp. 765.
6. Ud over museumsloven kan der bl.a. peges på bygningsfredningsloven, jf. lovbekendtgørelse nr. 81 af 10. februar 1986; naturbeskyttelsesloven, jf. lov nr. 9 af 3. januar 1992 (med senere ændringer); arkivloven, jf. lov nr. 337 af 14. maj 1992 om offentlige arkiver m.v., og kirkebygningsloven, jf. lovbekendtgørelse nr. 454 af 11. juni 1992 (med senere

ændringer) om folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde. For en kortfattet præsentation af disse regelsæt, se Banke: *Museumsloven* (se note 3), kap. 10-12.

7. Det oprindelige lovforslag indeholdt ikke en sådan særbestemmelse for mønter og medaljer. Efter ønske fra Dansk Numismatisk Forening fremsatte kulturministeren under Folketingets behandling af lovforslaget et ændringsforslag herom, hvorefter mønter og medaljer blev undtaget fra den almindelige beskyttelsesordning. Mønter og medaljer vil dog fortsat kunne beskyttes efter særbestemmelsen i lovens § 2, stk. 4, hvorefter ministeren efter forslag fra Kulturværdiudvalget kan træffe beslutning om, at en genstand ikke må udføres af landet uden særlig tilladelse, uanset at den ikke er omfattet af lovens almindelige beskyttelsesbestemmelser. Dertil kommer, at en del ældre mønter fortsat vil være beskyttet af danefæbestemmelserne i museumsloven om pligtig aflevering til rigsantikvaren. Om danefæbestemmelserne, se Banke: *Museumsloven* (se note 3), s. 87 ff, samt Lars M. Banke: *Principiell højesteretsdom om fastsættelse af danefæ-godtgørelse*, *Danske Museer* 4, august 1991.
8. Kulturværdiloven er ikke til hinder for, at samlinger, der er karakteriseret ved en indre sammenhæng, splittes op af ejeren, eller at der sker et successivt salg inden for landets grænser.
9. En beskyttelse mod udførsel kan yderligere følge af særlige bestemmelser. Eksempelvis gælder det for de statslige museer, at der i almindelighed ikke kan finde udskillelse af genstande sted fra disse museer, jf. museumslovens § 5. En tilsvarende bestemmelse gælder for de statsstøttede museer, jf. museumslovens § 11, stk. 1, nr. 6. Om de nævnte bestemmelser i museumsloven, se Banke: *Museumsloven* (se note 3), s. 32 ff og s. 48.
10. I det lovudkast, som er indeholdt i betænkningen fra Udvalget om beskyttelse af kulturværdier i Danmark, var der foreslået en pristalsregulering af beløbsgrænsen. Hvis man havde fulgt udvalgets forslag på dette punkt, ville beløbsgrænsen i dag have været ca. 175.000 kr. på grund af prisudviklingen. Ved ikke at følge udvalget har ministeriet således i praksis sikret, at flere og flere genstande bliver omfattet af kulturværdiloven. Det trækker dog i modsat retning, at man i kulturværdibekendtgørelsen har fastsat, at beløbsgrænsen er *ekskl.* moms.
11. Lov om bygningsfredning, jf. note 6.
12. I det lovudkast, som er indeholdt i betænkningen fra Udvalget om beskyttelse af kulturværdier i Danmark, var der ikke foreslået nogen særbestemmelse om fotografier.

13. Også på dette punkt afviger loven fra det lovforslag, som er indeholdt i betænkningen fra Udvalget om beskyttelse af kulturværdier i Danmark. Efter udvalgets forslag var det kulturministeren, som skulle meddele udførselstilladelse efter forelæggelse for et særligt sagkyndigt udvalg. Dette udvalg skulle efter forslaget bestå af tre personer, nemlig rigsantikvaren, direktøren for Statens Museum for Kunst og et medlem udpeget af Statens Museumsnævn. Udførselstilladelse til bøger og andet, der henhørte under Det Kongelige Biblioteks samleområde, skulle dog gives af ministeren efter forelæggelse for overbibliotekaren ved Det Kongelige Bibliotek, medens tilladelse til udførsel af private arkivalier, der henhører under Rigsarkivets samleområde, skulle meddeles af ministeren efter forelæggelse for rigsarkivaren.
14. For en nærmere redegørelse for indholdet af disse kriterier henvises til betænkning nr. 1040/1985, s. 88 ff.
15. Kulturværdibekendtgørelsen indeholder et ansøgningsskema, som *kan* benyttes i forbindelse med ansøgning om tilladelse til udførsel.
16. En stort set tilsvarende bestemmelse er efterfølgende fastsat i arkivloven (lov nr. 337 af 14. maj 1992 om offentlige arkiver m.v.). Det fremgår af arkivlovens § 32, at den, som ejer private arkivalier af forskningsmæssig eller almenkulturel betydning, skal, inden de udføres af landet, give Rigsarkivet adgang til kopiering af arkivalierne. Bestemmelsen må anses som et supplement til § 8 i kulturværdiloven med henblik på at muliggøre kopiering af arkivalier af forskningsmæssig og kulturel betydning, som står over for udførsel af landet, men som ikke er omfattet af kulturværdiloven på grund af denne lovs alders- og værdikriterier.
17. S. 4.
18. Sst.
19. Jf. beretningen for 1988, s. 9.
20. Beretning for 1990, s. 14.
21. S. 13.
22. S. 8.
23. S. 10.
24. Sst.
25. Sagen vedrørte værdiansættelse af et møblement – bestående af en sofa og to stole, tegnet af G.F. Hetsch i 1840'erne – hvor værdiansættelsen i kataloget var angivet til 20.000-25.000 kr., medens vurderinger omkring et halvt år senere fra engelske sagkyndige svingede mellem 90.000 kr. og 230.000 kr. Sagen er udførlig omtalt i beretningen for 1989, s. 8 f.
26. Sst.
27. Sag nr. 24/1990: Anklagemyndigheden mod Hanne Wedell-Wedellsborg.
28. S. 3.
29. Den bebudede redegørelse er dog aldrig modtaget i ministeriet.
30. S. 11.
31. Kulturværtdiudvalget købte »Shanty« i foråret 1991. Det viste sig imidlertid under den efterfølgende restaurering, at næsten alt træværket var angrebet af svamp. Det lykkedes ikke at skaffe tilstrækkelige midler til en gennemgribende rekonstruktion, og udvalget besluttede på denne baggrund sammen med Skibsbevaringsfonden at opgive skibet, som derefter blev ophugget. Om »Shanty«s forlis, se udvalgets beretning for 1992 s. 8 ff.
32. S. 12.
33. Sag nr. PS 9226510-8: Anklagemyndigheden mod Niels Helge Høyer-Nielsen. Dommen er afsagt den 11. december 1992.
34. Udskrift af domsbogen, s. 5.
35. Det blev i den forbindelse overvejet, om problemerne kunne løses ved, at de enkelte medlemsstater tiltrådte den ovennævnte UNESCO-konvention fra 1970 om forholdsregler imod ulovlig handel med kulturværdier. Det viste sig dog hurtigt, at denne vej ikke var farbar, idet en række af medlemslandene ikke ønskede at tiltræde konventionen.
36. For en kortfattet præsentation af de to regelsæt, se Niels-Jørgen Nielsen: Kulturværdierne i Det Indre Marked, *Beretning for Statens Museumsnævn 1992, Danske Museer*, særnummer april 1993, s. 4.
37. Direktivets anvendelsesområde er udvidet i begrænset omfang i selve direktivteksten ved inddragelse af genstande fra offentlige samlinger m.v. uanset genstandenes værdi.
38. Kommissionens oprindelige forslag er optrykt i EF-Tidende C 53 af 28. februar 1992, s. 8. Europa-Parlamentets udtalelse er optrykt i EF-Tidende C 176 af 13. juli 1992, s. 31. Det Økonomiske og Sociale Udvalgs udtalelse er optrykt i EF-Tidende C 223 af 31. august 1992, s. 10. Den vedtagne forordning er optrykt i EF-Tidende L 395 af 31. december 1992, s. 1.
39. Kulturværtdiudvalget er udpeget som den myndighed, der i Danmark er kompetent til at udstede udførselstilladelse efter de nye bestemmelser.
40. Det er i § 4 i lov nr. 1104 af 22. december 1993 om tilbagelevering af kulturgoder, som ulovligt er fjernet fra et medlemslands område m.v., fastsat, at overtrædelse af forordningen straffes med bøde.
41. Bilaget er her gengivet på grundlag af sammenfatningen i Bilag 2 til *Om udførsel af kulturgenstande. Vejledning*, Kulturministeriet, juli 1993. Det oprindelige bilag, der er noget mere detaljeret og bl.a. også indehol-

- der positionsnumre fra toldnomenklaturen, er optrykt som Bilag 4 i samme publikation.
42. Forslaget er optrykt i EF-Tidende C 6 af 11. januar 1996, s. 14-15. Da bilaget som nævnt er fælles for forordning og direktiv, vedrører ændringsforslaget begge regelsæt.
 43. Det oplyses i Kulturværdiudvalgets beretning for 1993 (s. 5), at udvalget i 1993 – hvor ordningen trådte i kraft den 1. april – modtog 31 ansøgninger om midlertidig udførsel af 640 genstande i henhold til de nye EU-regler, og at der i langt de fleste tilfælde var tale om ansøgninger fra museer om midlertidig udførsel til udstillinger i udlandet samt i enkelte tilfælde om udførsel af arkæologiske genstande til undersøgelser. Det samme gjorde sig gældende for 1994 og 1995, hvor udvalget behandlede henholdsvis 44 ansøgninger (omfattende 58 genstande) og 50 ansøgninger (omfattende 51 genstande), jf. beretningen for 1994, s. 6, og beretningen for 1995, s. 3.
 44. Den nationale formular er optrykt som bilag 1 til kulturværdibekendtgørelsen. Den europæiske formular er optrykt som bilag 3 til *Om udførsel af kulturgenstande. Vejledning*, Kulturministeriet, juli 1993.
 45. Nielsen: Kulturværdierne (se note 36).
 46. Gennemførselsforordningen er optrykt i EF-Tidende L 77 af 31. marts 1993, s. 24. Såvel forordning som gennemførselsforordning er endvidere gengivet i *Om udførsel af kulturgenstande. Vejledning*, Kulturministeriet, juli 1993, som henholdsvis Bilag 4 og Bilag 5.
 47. Det oprindelige direktivforslag er optrykt i EF-Tidende C 53 af 28. februar 1992, s. 11. Europa-Parlamentets 1. udtalelse er optrykt i EF-Tidende C 176 af 13. juli 1992, s. 124. Det Økonomiske og Sociale Udvalgs udtalelse er optrykt i EF-Tidende C 223 af 31. august 1992, s. 10. Kommissionens ændrede forslag er optrykt i EF-Tidende C 172 af 8. juli 1992, s. 7. Parlamentets 2. udtalelse er optrykt i EF-Tidende C 72 af 15. marts 1993, s. 160. Det vedtagne direktiv er offentliggjort i EF-Tidende L 74 af 27. marts 1993, s. 74.
 48. Forslag til lov om tilbagelevering af kultur-goder, som ulovligt er fjernet fra et EU-medlemslands område m.v., blev fremsat for Folketinget den 24. november 1993 og vedtaget den 16. december 1993. Samtlige partier stemte for forslaget. Der henvises til Folketingstidende 1993/1994, Forhandling, sp. 2290, 3119, 3748, 4152, Tillæg A, sp. 1871, Tillæg B, sp. 241, og Tillæg C, sp. 151. Danmark var det første land, der implementerede direktivet i national lovgivning.
 49. I den forbindelse skal der henvises til bemærkningerne til lovens § 2, stk. 3, hvoraf det fremgår, at selv om beskyttelsesordningen ikke baseres på krav om registrering af kulturværdier i privat eje, så har de sagkyn-dige inden for de respektive fagområder alligevel et indgående kendskab til ting, der må betegnes som danske kulturværdier, og som er i privat eje. Et sådant kendskab kan bl.a. hidrøre fra faglitteratur og andre publicerede værker.
 50. Jf. Told-Skats cirkulæreskrivelse af 1. april 1993 om udførsel af kulturværdier, s. 1.
 51. Det forventes, at denne evaluering – der skal ses i sammenhæng med den tilsvarende evaluering af direktivet om tilbagelevering af kultur-goder, som ulovligt er fjernet fra et EU-medlemslands område – vil blive forsinket, bl.a. fordi næsten halvdelen af medlemslandene ifølge det oplyste endnu ikke har implementeret direktivet.

»Sprællemanden« – dansk nazisme i karikatur

John T. Lauridsen

Fortid og Nutid, oktober 1996, s. 215-253

Artiklen dykker ned i det mægtige stof, der foreligger om den politiske satire og karikatur i Danmark og præsenterer fremstillingerne af den danske nazisme under skiftende politiske konjunkturer.

John T. Lauridsen, f. 1951, dr. phil., forskningschef ved Det kongelige Bibliotek. Har senest udgivet *Oscar Bruun. Læge i pionertidens Esbjerg, 1996*, og *Fra udstødte til anbragte 1500- 1950. Marginalgrupperforskning i Danmark, 1996*.

»Jeg er nok klar over, at en præcis satirisk tegning er meget stærkere end det skrevne ord. Fordi den slår i ét nu«.
Eiler Krag.¹

Magt og karikatur

Den politiske satire har givetvis udfoldet sig lige så længe, som der har været magthavere i Danmark. Ved de middelalderlige kongehoffer virkede narre og skjalde i den funktion, hvor gøglere og taskenspillere tog sig af den jævne mands opmuntring på marker og pladser. Kirkernes kalkmalerier viser endnu narre vrængende og spottende den verdslige magt. Da bogtrykkerkunsten kom til, åbnede der sig nye muligheder for at nå omkring med politisk satire og at stille magthavernes naragtighed til skue, hvis den ellers havde fået lov. Det fik den kun undtagelsesvis. De magtfulde konger indtil Christian 4. ville ikke gøres til spot, de tidlige enevoldskonger, konger af Guds nåde, endnu mindre. Selve satiren blev anset som en antastelse af magten, når den beskæftigede sig med dens repræsentanter, indretninger og virksomhed. Den satiriske åre flød alligevel – nogle kunne ikke lade være – ofte i afskrevne stykker, der gik fra hånd

til hånd; skuespillet *Grevens og Friherrens Komædie* fra 1670'erne er et godt eksempel. Her blev den nye rangorden med grever og friherrer spottet og udstillet af en forfatter, der klogeligt blev anonym.² Mindre heldig var den samtidige præst og satiriker Jacob Worm, der i den grad ikke kunne lade være. Han tillod sig at drive satire på Christian 5. selv og havde tilmed den frækhed at lægge navn til. Det hjalp ikke, at satiren var anlagt i disputatsens form (1679). Han blev dødsdømt, men benådet med forvisning til Trankebar.³

Andre udfoldede sig i anonyme, simple tryk, hvis ophav var svært at efterspore. Når en Ludvig Holberg ikke kunne holde sin satirisk-politiske raptus tilbage, som i *Niels Kliims underjordiske rejse* (1741), lod han den udkomme på latin, så den i det mindste blev til glæde for de lærde, mens vist kun velyndere reddede ham fra at få problemer for den karikerede beskrivelse af forholdene på Anholt i *Peder Paars* (1719), selv om den forsigtigvis

udsendtes anonymt. Anholt var trods alt en del af det enevældige rige og øens ejer, Fr. Rostgaard, indlagde sig en tvivlsom hæder ved at klage over denne *skammelige pasquill og skandskrift*, som kancelliet blot takserede til at være *fingeret skæmt, som hellere kunde blive udeladt end skreven*. Det er en genkommende reaktion hos satirens ofre gennem tiderne, når de føler sig ramt; lige så tilbagevendende som Holbergs ihærdige ivren mod, at han skulle have brugt levende model eller haft bestemte personer og Rostgaards styrelse af Anholt i tankerne.⁴

Den politiske satire med den karikerende streg fik først rigtigt fodfæste i 1700-tallets anden halvdel; førsteudgaverne af Holbergs satirer var uden illustrationer. Først de senere udgaver blev ledsaget af de karikerende tegninger, som de egner sig så godt til.⁵ Tidsskriftpressen blomstrede op; Struensees lempelse af trykkefriheden virkede så stærkt befordrende, at den senere skærpelse af publiceringsvilkårene kun virkede animerende på satirikernes fantasi, de navngivne såvel som de anonyme. Og de følte sig tilskyndede af friheds- og revolutionsstrømninger i udlandet. Den satiriske genre slog sig fast som offentligt politisk udtryksmiddel, den ledsagende karikatur i streg ligeledes.⁶ I P. A. Heibergs berømte *En Rigsbankdalersedels sælsomme Hændelser* (1787-89) benyttedes begge udtryksmidler effektivt sammen. »Hændelserne« ville ikke have været de samme uden kortet over »det forjættede land« i kapitel 49.

Selv om satirens vilkår indtil Juni Grundloven 1849 svingedes med magthavernes luner, døde den aldrig hen igen. Efter indførelsen af det borgerlige demokrati kom den til at indgå i den politiske kultur.⁷ Det gør den stadig. Der eksisterer groft taget to hovedformer af satirer og karikaturer: Den harmløse satire, hvis eneste formål er at underholde, og så den ætsen-

de eller bidende satire, som har en politisk brod. Mens den sidste kan udløse anstrengte smil, giver den første plads for den hjertelige latter. Det kommer an på modtageren.

Forholdet mellem satire og karikatur hersker der ikke enighed om. Harald Rue har i *Satire og Karikatur*, 1930, sat bom mellem satiren på den ene side og karikaturen, komikken, humoren og ironien på den anden. For ham er satiren et angreb, den er aktuel, sand og giver i et billede sin idé. Modsat forvrænger og vansierer karikaturen uden hensyn til sandheden, enten for at more eller for at skade. Sandhedskriteriet som skel mellem satire og karikatur har jeg det svært med. Det må komme an på modtageren af budskabet, hvad der er sandt. Her opfattes karikaturen som en variant af satiren med vægt på det forvrængende eller overdrevne, men i øvrigt kan det i mange tilfælde være svært at afgøre, hvad der er satire, og hvad der er karikatur.

De politiske partier og lejre i de politiske partier betjener sig af satiren på tryk og i streg, og de må finde sig i, at især omgivelserne – journalister, pressen, samfundskritikere, forfattere og tegnere af enhver art – bruger satiren og karikaturen. Den er institutionaliseret både gennem faste bladtegnere ved de store dagblade og gennem en række løbende satiriske udgivelser – bl.a. *Punch* 1873-95, *Blæksprutten* 1889-, *Klods Hans* 1899-1926, *Svikmøllen* 1915-. På teatre og i sommerrevyer hører den til standardrepertoiret. De elektroniske medier har også taget denne form til sig. Både i radio og på de forskellige TV-kanaler er der som regel indlagt ugentlige satiriske programmer.

Alle har vist oplevet det samme. Når den politiske satire er bedst, har den stor folkelig gennemslagskraft og kan fryde både politiske modstandere og medbejlere i egne politiske rækker.

Den kan forene, hvor den rammer plet, ligesom den kan skille, hvor dybe modsætninger i forvejen består. I øvrigt er det ikke undersøgt og lader sig måske ikke afgøre, hvor stor en indflydelse den »gode«, d.v.s. den bredt appellerende bidende satire, kan opnå i givne situationer, f.eks. i forbindelse med et folketingsvalg eller folkeafstemninger. Store muligheder skulle synes at være til stede i betragtning af, at vælgerne i stigende grad pendler fra parti til parti, at partitilknytningen er svækket, at enkeltsagernes betydning øges, og i betragtning af de mange ubeslutsomme (der bliver flere af), som først bestemmer sig i sidste øjeblik.⁸ Her kan satiren måske give det sidste skub i den ene eller den anden retning, hvis den kommer ud med en slagkraftig vinkel gennem de store massemedier i det gunstige øjeblik.⁹

Den politiske satires institutionalisering giver muligheder for at afdække nogle af dens virkemidler, de anvendte temaer, afhængigheden af politisk tilhørsforhold, teknik, vægtningen af harmløs kontra bidende satire m.m. Der er et meget stort primærmateriale at gå til, flere ældre fremstillinger og en enkelt nyere foreligger,¹⁰ men der mangler i høj grad tidssvarende undersøgelser, ikke mindst nogle, der også inddrager de elektroniske medier. Her står vi tilbage for udlandet.

I det følgende indskrænker jeg mig til at belyse et konkret område, den politiske karikaturtegning. Det bliver med udgangspunkt i de danske nazister i perioden 1930-46, fra DNSAP's start til retsforfølgelsen af ledere og medlemmer efter 1945. Det er ikke overraskende, at emnet endnu ikke er taget op af andre, både set på baggrund af de i øvrigt få studier, der foreligger på området, og i betragtning af, at heller ikke den tyske nazisme i danske tegners karikerende streg har givet anledning til undersøgelser.¹¹ Disse streger var dog en ikke ubetydelig

del af den danske antinazistiske kamp lige fra 1933 til 1945 med det legendariske, kortlivede *Aandehullet* 1933-34 som et flot eksempel på den fantasi og kreativitet, antinazismen udløste hos en række danske kunstnere, men som i øvrigt genfindes i en række af tidens venstreorienterede kulturtidskrifter.¹² Det gælder arbejder af tegnere som Hans Bendix, Ragnvald Blix, Hans Scherfig, Arne Ungermann, Herluf Bidstrup m.fl. gennem 1930'erne og fortsat af Gustav Østerberg, Blix, Harald Engman, Bidstrup og andre under den tyske besættelse.¹³

Nok holdes den danske karikatur af den tyske nazisme ikke i centrum af denne studie, men på den anden side tvinges den heller ikke udenfor. Så snævre rammer lægges ikke. Gennem en sammenligning af den satire, som tegnerne udsatte den tyske og danske nazisme for, belyses de begge. I øvrigt giver også en påpejning af, hvilke emner og forhold, der *ikke* drives satire omkring, et indblik i politiske stemninger, grundholdninger og vilkår i perioden. Noget i tiden kan være så sakrosankt, at det bevidst eller ubevidst ikke karikeres. Karikaturtegningen var et levebrød, og skarpe holdninger kunne gøre livet sværere på en redaktion både før og efter den tyske besættelse. I praksis er det i dag svært, oftest umuligt, at spore den politiske censur og selvrensens hos tegnerne, men statsmagtens fremfærd i 1930'erne dokumenterer, at heller ikke tegnerne har kunnet gøre, som de ville, når det gjaldt hensynet til en stor nærtliggende fremmed magt, læs Tyskland. Tidsskrifter, der efter statsmagtens mening gik for meget på tværs af den politik, Danmark ønskede at opretholde overfor Det tredje Rige, blev udsat for censur og forbud. *Aandehullet* skal være gået ind af den grund. Hans Bendix fik valget mellem at være medarbejder ved den socialdemokratiske presse eller *Aandehullet*.

Det sidste kunne han ikke leve af, og bladet måtte ophøre. Sådan er hans egen version af historien.¹⁴

Til gengæld havde han, ligeledes ifølge eget udsagn, et vidt spillerum for den satiriske udfoldelse i *Social-Demokraten*. Han giver følgende billede af samarbejdet med H. P. Sørensen, avisens redaktør: *H.P. nøjedes ikke med at knytte hænderne i lommen. Han løb gerne en risiko. Når jeg kom ind med satiriske tegninger mod Franco, Mussolini eller Hitler til H.P.'s godkendelse, så han på dem og læste teksten nøje.*

– Vi får ballade med Munch. Den tyske gesandt render til Munch og Munch til Stauning. Og så siger Stauning, om jeg vil have os alle i brummen. Det er din skyld. Lad mig ikke se den tegning igen. Ikke før i avisen i morgen.

*Vi besejlede afgørelsen med en Stjerne-bajer. Han havde vore meningers mod.*¹⁵

Uanset anekdotens autenticitet afspejler den det faktum, at der faktisk i den socialdemokratiske presse i løbet af 1930'erne blev publiceret stærke satiriske tegninger vendt mod nazisme og fascisme. Af Hans Bendix ikke mindst. Da han i 1935 blev angrebet for nogle af karikaturerne af venstremanden Oluf Krag, var det Hartvig Frisch, der replicerede, at denne tegner med sit fremragende talent havde brændemærket nazisme og fascisme, så det ætsede sig ind i sindet.¹⁶

På den anden side var der næppe frit spillerum, og det var ikke lige meget om en karikaturtegning fremkom i regeringspartiets dagblad eller i *Rød Ungdom*. Det var heller ikke Herluf Bidstrups erfaring. Allerede i 1936 skulle det være forbudt i *Social-Demokraten* at tegne antinazistiske karikaturer af Hitler, så Bidstrup måtte lade sig nøje med at slå løs på Goebbels og Göring. Senere blev også disse herrer

fredet af avisens redaktion, hvorpå Bidstrup måtte indskrænke sig til den symbolske figur, »Fru Germania«, når det gjaldt Tyskland. Imidlertid kunne han også blive nødt til – på redaktionens bud – at lade »Fru Germania« underkaste en skønhedskur, før redaktøren turde lade hende vise i bladet.¹⁷

Redaktøren kan vi ikke mere spørge, hvordan det forholder sig, men ved at undersøge den redaktionelle praksis vil man komme et svar nærmere. Den undersøgelse skal ikke laves her, blot kan det konstateres, at »Fru Germania« faktisk træder ind i rollen som symbolsk figur i både *Social-Demokraten* og *Arbejderens Almanak*, mens Det tredje Rigets førere ophører med at optræde.

Udenrigsminister P. Munch havde allerede fra foråret 1933 opfordret dansk presse til at vise mådehold i forhold til det fascistiske udland. Det var navnlig overskrifter og karikaturtegningerne, man havde besvær med. *Lad os med tegningerne drille os selv indbyrdes, selv om det skal gå ud over regeringens medlemmer, men hold igen udadtil*, var hans råd på et møde med pressen den 2. marts. Rådet blev ikke fulgt, og vi har kendskab til adskillige sager fra de følgende år, hvor det tyske udenrigsministerium protesterede mod danske karikaturtegninger og krævede retsforfølgelse. En tegning af Hans Bendix opnåede oven i købet den ære at blive kommenteret i *Völkischer Beobachter* 30. november 1936, hvilket fik både den konservative Christmas Møller og Venstres Oluf Krag til i Folketinget at ytre bekymring for samhandelen.¹⁸ Ytringsfriheden nærrede man ikke samme bekymring for. Der er ingen kendte eksempler på, at antinazistiske karikaturtegnere er blevet retsforfulgt, men området er ikke systematisk undersøgt, og specielt er selvcensurens udvikling ikke tilstrækkelig oplyst.¹⁹

Under den tyske besættelse var der

andre hensyn at tage, som tegner og redaktør ved *Blæksprutten* Herluf Jensenius fortæller: *Under besættelsen skulle hver tøddel, hver streg, vi lavede, gennem censur. En skrap tid var det, og det kneb med at få tilstrækkeligt stof især til helsidestegningerne. Kun neutrale og upolitiske emner måtte behandles, så det blev selvfølgelig nogle tamme Sprutter, vi i de år kunne præstere.*²⁰ Hertil kan føjes, at Hans Bendix fra 1940 var afskåret fra at bidrage til *Blæksprutten*. Tyskerne tillod ikke, at han figurerede i den, skal Jensenius have fortalt ham efter befrielsen.²¹ Bidstrup troede, at besættelsen ville betyde, at han måtte gå under jorden eller flytte til Sverige. Han havde ifølge eget udsagn allerede før krigen fået truende advarsler fra tyske blade mod at vise sig i Tyskland. Heller ikke *Fædrelandet* glemte ham for hans antinazistiske streger i *Kulturkampen*. Imidlertid skete der ham ingenting.²² Mere iøjnefaldende i samtiden var det, at en udstilling i april 1940 med billeder af maleren Harald Engman måtte lukke på tysk bud. De dystre malerier med satirer over krigen og karikaturer af dens udøvere var for hård kost for Det tredje Rigets repræsentanter i Danmark.²³

I sine erindringer slår Povl Sabroe på, at de tyske nazister *betragtede humorister som de farligste folk i modstandsbevægelsen*, men *Selvfolgelig greb også de danske revyforfattere og humorister den chance at tilføje nazisterne de nålestik, de fortjente.*²⁴ Nålestikkene var overvejende rettet mod den danske nazisme og ikke mod besættelsesmagten, men også her var der grænser. Censuren kunne man ikke overhøre. Derfor måtte f. eks. Liva Weels store vise *Det er en af de gutter, der pynter på byen om de danske nazister, stryges fra repertoire* i Dagmarrevyen 1942. Samme revy kunne dog godt fremføre visen *Så slår to hjerter* om et par af hovedpersonerne i det

følgende, Frits Clausen og Wilfred Petersen. *Hvis de sku mangle, kan vi låne dem lidt grænseløs foragt*, sluttede visens ophavsmand, Poul Henningsen.²⁵

Med politisk tryk, censur og selvrensens vilkårene for den legale politiske satire i besættelsestidens Danmark umiddelbart at have været lagt i snævre rammer, og Jensenius' karakteristik af *Blæksprutten* 1940-44 som en tam affære kunne man måske frygte gjaldt den satiriske streg i det hele taget efter 9. april, og da ikke mindst når det gælder streger af nazismens danske repræsentanter. Det er imidlertid ikke tilfældet.

I al beskedenhed (1930-1939)

DNSAP blev startet i al beskedenhed i efteråret 1930 af en begrænset kreds af mænd, hvoraf de fleste længe havde været kendt på den yderste højrefløj. Partiets stifter, ritmester Cay Lembcke var allerede blevet portrætteret af Chr. Hoff i *Svikmøllen* 1927. Den monokelbærende spejderfører blev ikke taget højtideligt: *Giv Agt! Paa Vagt! Hold Takt! Brug Magt! Nok Sagt!* stod der på den plakat, Hoff lod ham fremvise.²⁶ Men der var ikke »sagt nok« om Lembcke. Dertil havde han alt for mange af de særlige egenskaber, satiren næres af. Der var både hans spejdermilitære udseende og væremåde, som kunne få flere til at tvivle om hans mentale sundhedstilstand. Det var dette, der blev udnyttet, da *Blæksprutten* i 1932 annoncerede, at et dansk nazistparti ville stille folketingskandidater til valget, *saa snart det er lykkedes Ritmester Lembcke at faa indsamlet de nødvendige 10.000 stemmer, men han er nok endnu ikke helt ved de fulde fem.*²⁷

DNSAP var kun én lille gruppe blandt de mange højregrupper, som havde set dagens lys fra 1920'erne. Derfor vakte dette plagiat af et tysk

højreparti ikke videre opmærksomhed. Medlemmerne var så få og tilslutningen så begrænset, at partiet ville have været dømt ude af offentlighedens og dermed af satirens søgelys, hvis ikke nazismen med Hitler var kommet til magten i januar 1933 i Tyskland. De danske nazister blev først interessante pr. stedfortræder og forbillede. Endda kun i begrænset omfang, men i overflod i forhold til deres betydning.

Tidligst synes de danske kommunister at have fået øje på dem. Fra partifællerne i Tyskland, hvis kamp mod nazismen og socialfascismen = socialdemokraterne de fulgte intenst, var de klar over, at her lurede en alvorlig politisk fare. Det var ikke i sig selv nok, at nazisterne udråbte sig som indædte antikommunister, men det var en politisk strømning i vækst, reaktionen blev styrket i Danmark. I folketinget ivrede DKP's formand Aksel Larsen i 1933 for et forbud mod hagekorsbannere i Danmark med den begrundelse, at det var en fremmed magts flag. Det kom ikke igennem. Derimod blev der i april 1933 indført uniformsforbud for diverse politiske korps.²⁸ Det ramte nazister, ungservative, socialdemokrater og kommunister i flæng. Men DKP havde uden ønske derom hjulpet de danske nazister med at få opmærksomhed og finde omtale i offentligheden, hvad folketingsvalget i november 1932 ikke havde kunnet gøre. Da fik DNSAP kun godt 1.000 stemmer i hele landet. Imidlertid spildte de kommunistiske satirikere ikke deres penne på nazismens danske variant. Både i *Vi Gymnasiaster*, i *Plan* og i *Arbejderbladet* blev det den tyske nazisme og den danske regerings samspil med denne, som kom i centrum. Scherfig har leveret nogle af sine fineste antinazistiske karikaturtegninger i *Vi Gymnasiaster* i 1933. Enkelte gange dukker DNSAP op, personificeret af Lembcke med hagekorsarmbind, heilende og med mo-

nokel, som en del af det reaktionære sammenrend med bl.a. Konservativ Ungdom og spejderbevægelsen.

Også *Blæksprutten* 1933 brugte en hel side på Hitlers magtovertagelse i januar 1933, mens den danske nazisme, mindre fremtrædende, samtidig fik påskrevet i sangen *Hvordan Fru Agnes Friis Schmitto blev Nazist*. Versene handler om dyreelskeren fru Friis Schmitto, der går fra parti til parti for at finde de sande dyrevenner og til slut fandt det:

*Hun trilled som en lærke og kvidred
som en stær
efter et, der ret forstod at skatte
væggelusens værd.
Hun ledte, hun søgte, og endelig til
sidst
hun raabte: »Jeg har det! Jeg gaar hen
og bli'r nazist!«
Hvad Nazi er for noget, derom Fru
Schmitto staar
saa forvirret som en høne og saa raad-
vild som et faar.²⁹*

Blæksprutten havde dermed på sin måde vurderet de danske nazister som det ringeste af det ringe. Mindre indpakket var *Rød Ungdoms* beskæftigelse med partifører Cay Lembckes optræden som politisk neutral taler ved et spejderstævne i Gentofte i april 1933. Neutraliteten gav *Rød Ungdom* ikke noget for. Bladet mente, at spejderbevægelsen hermed havde bekendt politisk kulør, og Lembcke blev tegnet gestikulerende og råbende, iført uniform og med en kæphest mellem benene, mens en gruppe spejdere med Dannebrogsgflag hørte på.

Den forsmædelige valgfiasco førte til magtkamp og førerskifte blandt de danske nazister. I sommeren 1933 blev Lembcke afløst af læge Frits Clausen fra Bovrup i Sønderjylland. Satirikerne mistede ikke hermed et brugbart offer, som vi vil se, men de fik i stedet endnu et. *Blæksprutten* 1933 benytte-

1: Et mærkværdigt dyr forevises! Svikmøllen 1934.

de anledningen til at slå stillingen som »Der Führer« i »Stormkampfronten Afdl. VI, Ølsemaglekredsen«, op. Blandt ansøgerne optræder som den første Victor Pürschel, tidligere formand for den konservative folketingsgruppe. Pürschel blev ved denne tid i bl.a. *Rød Ungdoms* og *Arbejderens Almanaks* satiriske tegninger fremstillet som nazist.³⁰ Så vidt går *Blæksprutten* ikke, i stedet gengives slutordene fra Pürschels ansøgning: *Strængt fortroligt! Diskretion en æressag!* Det var mere subtilt, men næppe mindre virkningsfuldt end at fremstille manden med oprakt arm, langskaftede støvler og hagekorsarmbind. Blandt de øvrige

ansøgere som Der Führer optræder ikke overraskende Ole Bjørn Kraft, Knud Bach og Niels Bukh. Mere overraskende er det måske, at de to sidstnævnte allerede i 1933 kan sættes i forbindelse med nazismen.

For at svække indtrykket af den direkte udpegning af fascistorienterede personligheder er indlagt flere andre, om hvem det med sikkerhed kan siges, at de ikke hældte i den retning. K.K. Steincke f. eks. Af hans ansøgning citeres, at han ikke er blind for alle anskuelsers mulige berettigelse, selv om han ganske vist er socialdemokrat, men trumfen for kandidaturen til førerstillingen er dog, at Hans

Majestæt kongen har dekoreret ham med fortjenstmedaljen i *guld*. Cai Holm er også kommet med i feltet af ansøgere: ... *Med hensyn til spørgsmålet om arier eller ikke arier kan jeg henpege på, at jeg som kammersanger er meget fortrolig med arier.*³¹ Det er vittigt, men det er også værd at bemærke af den grund, at det er et af de uhyre få tilfælde, hvor racismen berøres i satiren.

Trods førerskiftet i DNSAP bevarede Lembcke i første omgang både presens og satirikernes største opmærksomhed. Det var ikke kun, fordi han ikke opgav magtkampen med Frits Clausen, men nok så meget på grund af hans mildt sagt besynderlige adfærd. Bl.a. skjulte han sig en tid for politiet hos en tilhænger i Jylland, hvilket fik *Svikmøllen* 1934 til at bringe *Et mærkværdigt dyr forevises!* med Lembcke anbragt heilende på en stol i spejderuniform. En udspændt snor adskilte ham fra de lokale bebore, der var kommet til for at se det mærkværdige eksemplar (Ill. 1.). Lembcke var eftersøgt i forbindelse med en retssag mod nazisten Carlis Hansen, der arbejdede sammen med en anden nazist, Eugen Danner, om spionage og angiveri. Carlis Hansen havde bl.a. kidnappet en emigrant, for hvilket han fik 40 dages fængsel. Før det kom til strafafsoning, flygtede han til Tyskland. Også Danner flygtede.³² Det fik følgende vers med på vejen i *Arbejderens Almanak* 1935:

Nazi-mod

*Tre drosler sad pæn på bølgekvist
så gode venner var de vist.
To fløj mod syd og en mod vest,
til han til Vestre kom som gæst.*

*Heil for det danske nazi-mod.
Stolt Lembcke, Danner, Carlis stod.
For lovens arm de – sikkert da –
ej stikker op – de stikker a'.*

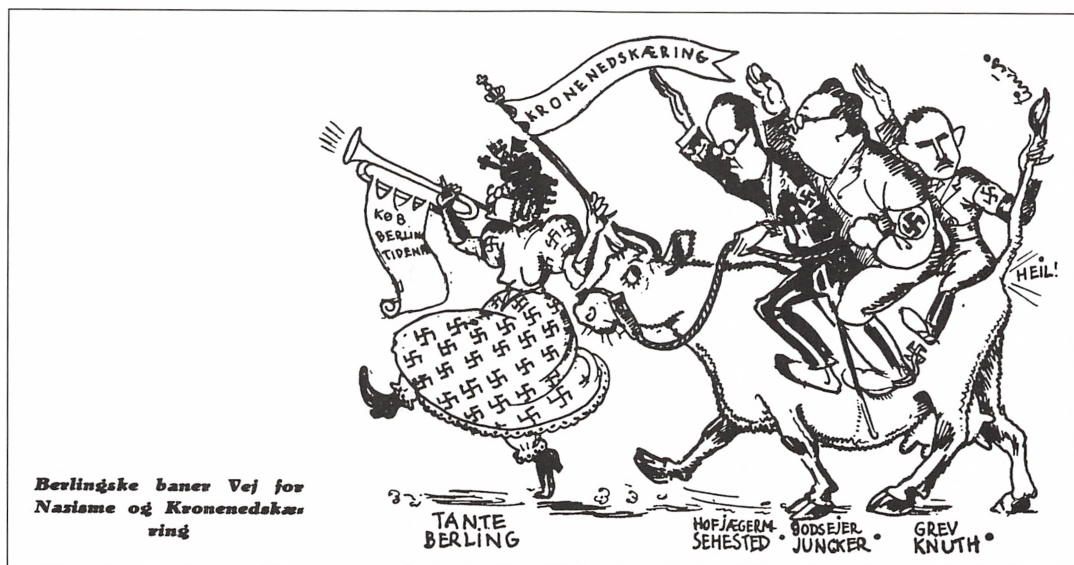
Versene var ledsaget af en tegning med et træ, hvorfra tre drosler i de nævnte herrers skikkelser netop var lettet, mens en politimand så til.

Samtidigt kæmpede DNSAP for opmærksomhed i den politiske offentlighed. Med nogle få tusinde sympatisører og færre aktive var det ikke let. Der blev valgt konfrontationer med de andre partier. Afbrydelse af partimøder og marcher. Det gav i det mindste omtale i aviserne, når der havde været slagsmål. Det fangede *Svikmøllen* 1934 på kornet. Under tegningen af en uniformeret baby med hagekorsarmbind og potte bragtes dette vers:

*Der nazistisk tummel og ballade
var i København i Vestergade;
men da urostifterne blev fjernet,
skete det ved hjælp af børneværnet.
Dreng, der var rendt fra moders skørter,
skulle læres op til Fehmemörder,
ej ved den slags dansk nazisme blues;
kan de kravle, kan de også bruges!*

I *K. U.s Kampblad* beskæftigede man sig af og til med modstanderen, som man havde så mangan en dygtig slårkamp med. I sommeren 1935 inviterede KU til »sagligt diskussionsmøde under lige vilkår« med Christmas Møller og Frits Clausen som talere. Det blev afslået uden motivering af DNSAP, hvorpå kampbladet lod sin tegner forestille sig Koncertpalæ-mødet, som det i givet fald ville have taget sig ud: Fyldt med KU'er og foruden den korpulente Frits kun en enkelt anden nazist.³³ Satirens niveau hæver sig ikke over skolebladets, men her er en af de første ansatser til udnyttelsen af førerens korpus som led i satiren.

I midten af 30'erne tiltrak Frits Clausen og hans nære tilhængere sig i øvrigt kun ringe opmærksomhed. Der var mere interesse for hvilke andre grupperinger og enkeltpersoner, der ville inlde sig med de danske

2: Berlingske baner vej. Rød Ungdom 1935.

nazister og dermed pådrage sig etiketten nazister. I de år førte Frits Clausen forhandlinger med Landbrugernes Sammenslutning, og det var magtpåliggende for de politiske modstandere på venstre fløj at få disse forbindelser peget ud. Det blev bl.a. gjort gennem satiren. *Rød Ungdom* bragte i 1935 i forbindelse med en behandling af bondetoget tegningen *Berlingske baner vej for nazisme og kronenedskæring*, hvor Tante Berlinger med hagekorsprydet kjole går foran bondetoget bestående af de på en ko ridende godsejere Sehested, Junker og Knuth. Alle tre i uniform og med hagekorsarmbind. De heiler alle med højre hånd, og grev Knuth slutter effektivt toget ved med venstre hånd at holde koens hale op, hvorfra så lyder et heil! (Ill.2).

Jørgen Sehesteds manøvrering mellem diverse borgerlige partier og Landbrugernes Sammenslutning fik også nogle linier med på vejen i *Arbejderens Almanak* 1936, hvor hofjægermesteren sås svævende mellem ikke mindre end fire trapez'er på vej mod at gribe ud efter den, hvorpå stod L.S.:

En arier

*Hr. Sehested sidder på Broholm slot,
så arisk af æt og med blod så blåt.
Hans ædle øjne fnyse og gløde,
når blot han lugter en smule jøde.*

*Hvor heldigt dog for den Sehesteden,
der sad ved Glückstads fødder beske-
den,
hvor heldigt for de ariske skikke,
at jødiske penge, de lugter ikke.*

Digteren har ikke været helt heldig med disse vers – hvem har set øjne fnyse! – men Sehesteds inkonsekvente racisme stilles præcist i relief ved påpegnings af forbindelsen til den afdøde bankdirektør Emil Glückstadt, som var af jødisk afstamning.

Forhandlingerne med L.S. førte ikke til noget gunstigt resultat for DNSAP; det gjorde folketingsvalget i 1935 heller ikke. Måske var det politiske fænomen ved at dø ud. Karikaturerne begyndte så småt at antyde det. *Blæksprutten* 1938 gav det under vajende hagekorsbannere og unge i slåskamp et par præcise strofer med på vejen:

*Om »folkefællesskabet« det fortælles,
At det er mere skab, end det er fælles*

mens Herluf Bidstrup i *Arbejderens Almanak* under overskriften *Gadeliv 1938* viste en grønthandler med sin vogn, hvorpå lå »Møre pærer«, hovederne af bl.a. grev Knuth, pastor Malting, Victor Pürschel, Arne Sørensen, Jack Westergaard, Wilfred Petersen og Frits Clausen. Henvendt til den potentielle køber, fru Dannevang, som holder sig for næsen, udbryder sælgeren, mens en betjent nærmer sig:

*Hvad si'er De – er den spidskål ved at
gå i bøllefrø,
tja, Frue, man har dvælet lidt for længe,
for Wilfred og Fritz Clausen-kål skal
skæres pø om pø ...
tag blot lidt grønt, hvis hønsene sku'
trænge.*

*Nå, det der, det er bare lidt almindeligt
skvadderkål
fra K. U.s Planteskole – – har De »janter«,
så får de en Sovjet-rødbede med i samme
mål ...
det pynter mellem andre kønne planter.*

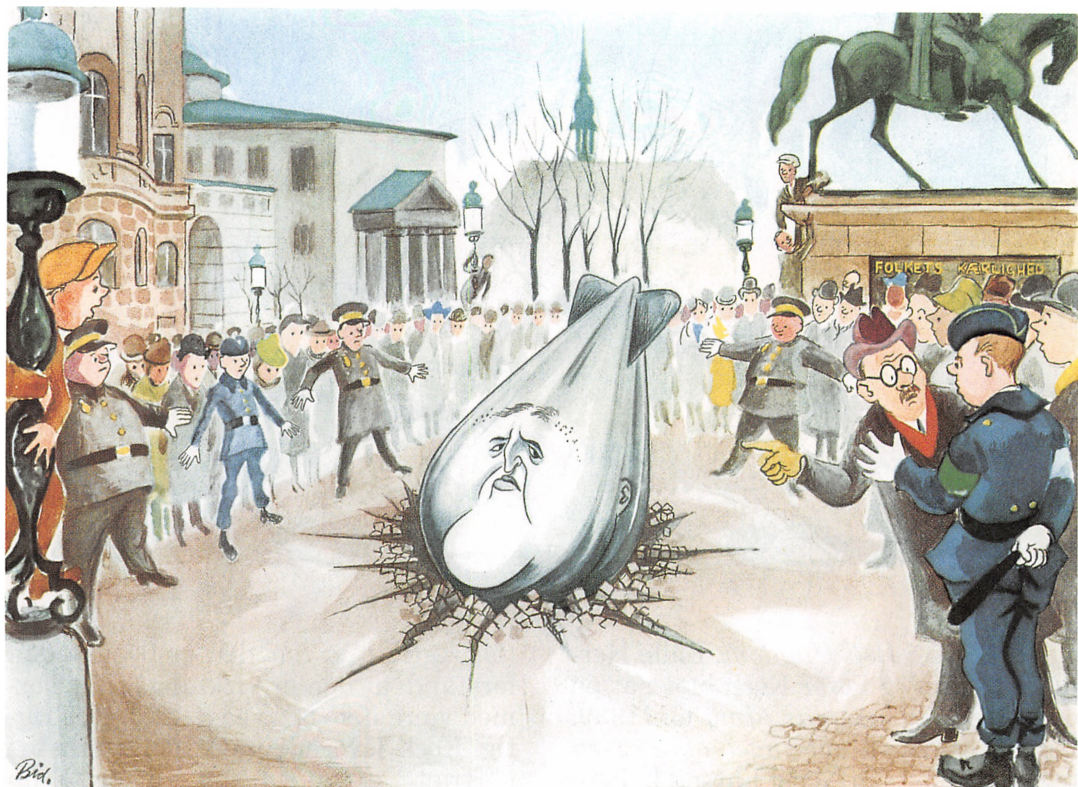
*Godt ord igen, betjent, ... ja, jeg ka' nok
se det sel' -
det er en samling edderstygge frugter,
...
og nazikæmpe-kålen, – – jo, jo – beva-
res vel,
jeg kan jo også mærke, at den lugter.*

Imidlertid var den nazistiske frugt ikke ved at gå helt til, selv om frugthandleren i *Arbejderens Almanak* sluttede med at rulle al rådenskaben ud på lossepladsen. DNSAP kom i folketinget med tre mandater i marts 1939. Det inspirerede ikke rigtigt tegnerne. Der var ikke megen opmuntring at hente i det valgresultat. Bidstrup gav

forud for valget *Social- Demokratens* læsere et portræt af politikeren Frits Clausen i partiuniform. Uden synderlig overdrivelse af figuren virkede den korpulente skikkelse med den oprakte arm og det kødfulde ansigt som en karikatur i sig selv.³⁴ Der skulle en anden storpolitisk begivenhed til, før *Svikmøllen* 1940 scorede en satirisk træffer med *Blindgænger*, Frits Clausens hoved tegnet som en bombe, der lander ueksploderet på Christiansborg Slotsplads, hvorpå en ældre herre peger og spørger en betjent: *Er den mon tidsindstillet, eller er det en blindgænger?* (Ill. 3). På ny var pennen Bidstrups. Det spørgsmål, der blev stillet, var der sikkert mange, som stillede sig ved den tid. Ikke alle var lige sikre på svaret.

Det nye venskab (1939-1940)

Det var ikke fremgangen ved folketingsvalget i 1939, der bragte DNSAP helt frem i satirikernes søgelys. Det var heller ikke DNSAP's landsmøde i Kolding i juni samme år. Her havde ellers været rigeligt med stof for satiren. Partiets brug af lurere for første gang og genoplivelsen af andre »gammel-nordiske skikke« under og efter »førertinget« kunne måske nok have inspireret en spids pen. Der skulle imidlertid noget helt andet til. Uden at vide det gik Frits Clausen og konsorter i august 1939 hen og fik nye og ganske uventede politiske venner. Ikke-angrebspagten mellem Tyskland og Sovjetunionen slog ned i dansk politik som et lyn. Her var noget, der kunne bruges. På redaktionerne blev der travlt. Tegnerne kom i arbejde, mens aviscommentatorernes store flertal frydede sig. De erklærede politiske dødsfjender, kommunisme og nazisme, havde indgået en ikke-angrebspagt. *Rød Ungdom* gjorde Frits Clausen og Aksel Larsen til »en slags partifæller«,

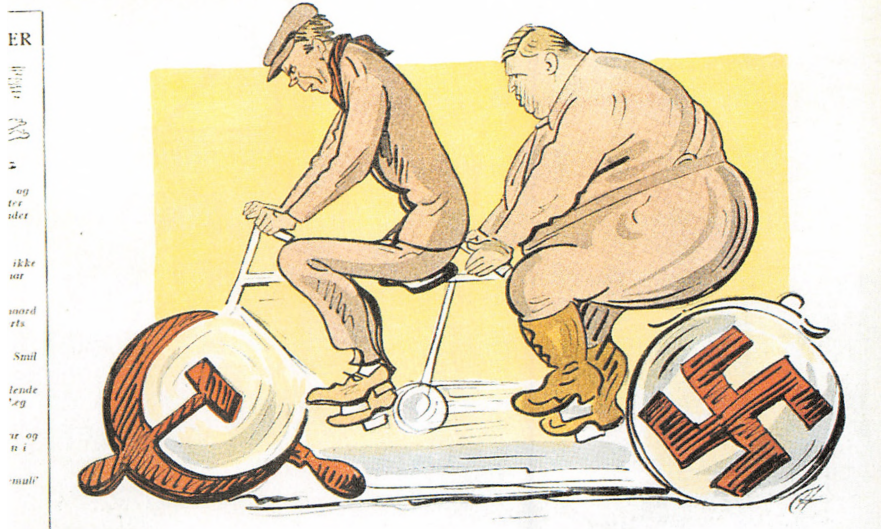
3: Blindgænger? Svikmøllen 1940.

de hjemlige agenter i tysk nazisme og russisk bolsjevisme, som nu efter ordre udefra må opretholde en vis neutralitet i det indbyrdes forhold. Bladet søgte at trække hele stikket hjem over pagten, for dermed bortfaldt den sidste meget spinkle begrundelse for at opretholde et kommunistisk parti i et demokratisk land. Fritz eller Axel – det er to alen af et stykke, hvor meget de så end hævder det modsatte. Den ledsagende tegning viste de to nye partnere begge både heilende og visende knyttede næver med rød front til hinanden.³⁵

Politikens Carl Jensen portrætterede de to folketingsmænd Clausen og Larsen side om side i færd med at underskrive en ikke-angrebspagt, mens det glade budskab om pagten lød fra Moskva radio i baggrunden.³⁶ I *Blæksprutten* førte pagten til d'herre Aksel og Frits, »to sjæle – en tanke«, på sam-

me tandem med hjul af hammer og segl og hagekors og spørgsmålet *Quousque Tandem?* (Ill. 4), men dermed var det ikke gjort i sprutten. Med titlen »Sein Kampf« bragtes et helsidesbillede af Aksel Larsen, der sad med hovedbrud, mens der fandt en nyophængning sted i redaktionskontoret bag ham. Hitlers smilende portræt blev anbragt mellem Lenins og Stalins. På skrivebordet var anbragt et personligt signeret portræt »Til Aksel fra Frits«. *Svikmøllen* prioriterede også pagten med en helside: Sæsonens morsomste dans: *Bumps-a-Daisy skildret trin for trin* med Aksel og Frits fase for fase fra krigsdans til høflighed og sidst venkabelig vals.

Der var næppe noget andet parti, ikke-angrebspagten kom mere belejligt for, end Socialdemokratiet. Det gav sig også udtryk i den mest ætsende satire,

og ikke kun i *Rød Ungdom*. Både Herluf Bidstrup og Peter Koch blev sat på opgaven i *Arbejderens Almanak* 1939. Under overskriften *Sangen om Larsen* tegnede Bidstrup Aksel Larsen heilende over for et stort hagekors. Tegningen var der ikke ofret megen fantasi på. Til gengæld var der gjort så meget mere ud af omdigtningen af »Sangen til Larsen« over hele seks vers sluttede med

*Her er en sang om en mand, der hed
Larsen,
han sku' kæmpe for hammer og segl, -
jo, god morgen, kammerat Larsen ...
det sku vær' så godt,
og så blev det bare - »Heil«.*

Koch tog sig af den mest indædte karikaturtegning, han vist har præsteret, *Det nye venskab* (Ill. 5). Den store tykke Frits Clausen holder den lille Aksel Larsen i hånden og trykker ham med en omfavnelser ind til sig. Det er tydeligvis imod Aksels vilje, men Frits beroliger ham: *Nu må vi se at holde ud, lille Larsen, til der kommer nærmere ordre*. Stalin smiler veltilfreds fra et billede på væggen i baggrunden. Poli-

tisk karikatur, når den er bedst i den forstand, at den er virkningsfuld. Dermed være ikke også sagt, at den er rigtig. Koch leverede med sit »venskabsportræt« af Aksel Larsen og Frits Clausen det fuldt udbyggede billede af Frits Clausen, som blev stående, d.v.s. er benyttet igen og igen i senere karikaturer – og en del af litteraturen. Det tog partiføreren godt seks år at slå, om ikke sin position, så dog omridset af sin skikkelse, fast i offentlighedens bevidsthed. Det var ikke billedet af nogen hård, brutal eller ond mand, men en godmodig fyr uden eget initiativ og tankekraft, en mand, der afventede ordrer.

Det nye venskab gav omsider Frits Clausen og DNSAP den opmærksomhed, som ingen af deres egne mange og særegne anstrengelser 30'erne igennem havde kunnet skaffe dem. Rimeligvis ville partiet alligevel hurtigt igen være gledet ud i det politiske mørke, hvis ikke en verdenskrig var brudt ud, og partiet endnu engang havde fået uventet hjælp udefra.

»Det nye venskab« mellem kommunister og nazister i Danmark, som fælles politiske modstandere kort havde

5: Aksel Larsen på Frits Clausens skød. Arbejdernes Almanak 1939.

godtet sig over, blev ikke nogen lykkelig forbindelse. Det gør påtvungne eller postulerede venskaber sjældent. Vel neddæmpede partierne kort den verbale bekrigelse af hinanden, men det kom aldrig til en fælles optræden i noget spørgsmål, der kunne give satirikerne impulser til at følge op på successen fra efteråret 1939. Der var ikke mere i den historie for dem. Lidet kunne de ane, at de havde leveret permanent stof til Danmarkshistorien. Der var nemlig mange ikke kun i samtiden, men også sidenhen, der kunne li-

de tendensen, den politiske brod. Der var ramt noget, der kunne bruges.³⁷

Rakkertjeneste (1940-1943)

Med den tyske besættelse af Danmark i april 1940 ændredes magtforholdet mellem DNSAP og dets satirikere i teorien. DNSAP kunne nu gå til besættelsesmagten, hvis partiet følte sig forulempet af pressen eller andre, og pressen og tegnerne skulle på deres side undgå at overskride den grænse,

der kunne føre til bortcensurering, repressalier og lignende. Som nævnt blev enkelte tegnere formentlig forhindret i at videreføre deres arbejde. Det var enkelte af dem, der især havde markeret sig mod nazismen og Tyskland i 1930'erne. Nogen nærmere dokumentation for dette foreligger ikke, men det var ikke overraskende, om det publiceringsforbud, der havde ramt nogle journalister og forfattere, også kunne gælde tegnere. Hans Bendixs tilfælde er lidt svært at bruge til noget, da han var afrejst til USA i 1940 og dermed havde unddraget sig alle former for forbud. Herluf Bidstrup fortsatte i hvert fald uhindret som tegner, selv om han havde leveret adskillige krasse antinazistiske satirer før krigen, men måske havde han endnu ikke gjort sig bemærket nok.

De tilbageværende tegnere, som i 1930'erne havde været aktive i den internationale antinazistiske kamp, synes enten at have indstillet denne side af deres virksomhed eller at have tegnet til undergrundspresen, da den spirede frem. I sommeren 1940 var der ingen tegnere, der havde forfulgt DNSAP så meget med deres penne, at partiet med nogen ret kunne kræve publiceringsforbud mod dem. Det blev der heller ikke grund til siden. Af den ene eller den anden grund passede pressen i den grad på med at udøve satire mod nazismen generelt og DNSAP specielt, at man, hvis det ikke havde været for en enkelt undtagelse, kunne have troet, at partiet faktisk var kørt på lossepladsen.³⁸

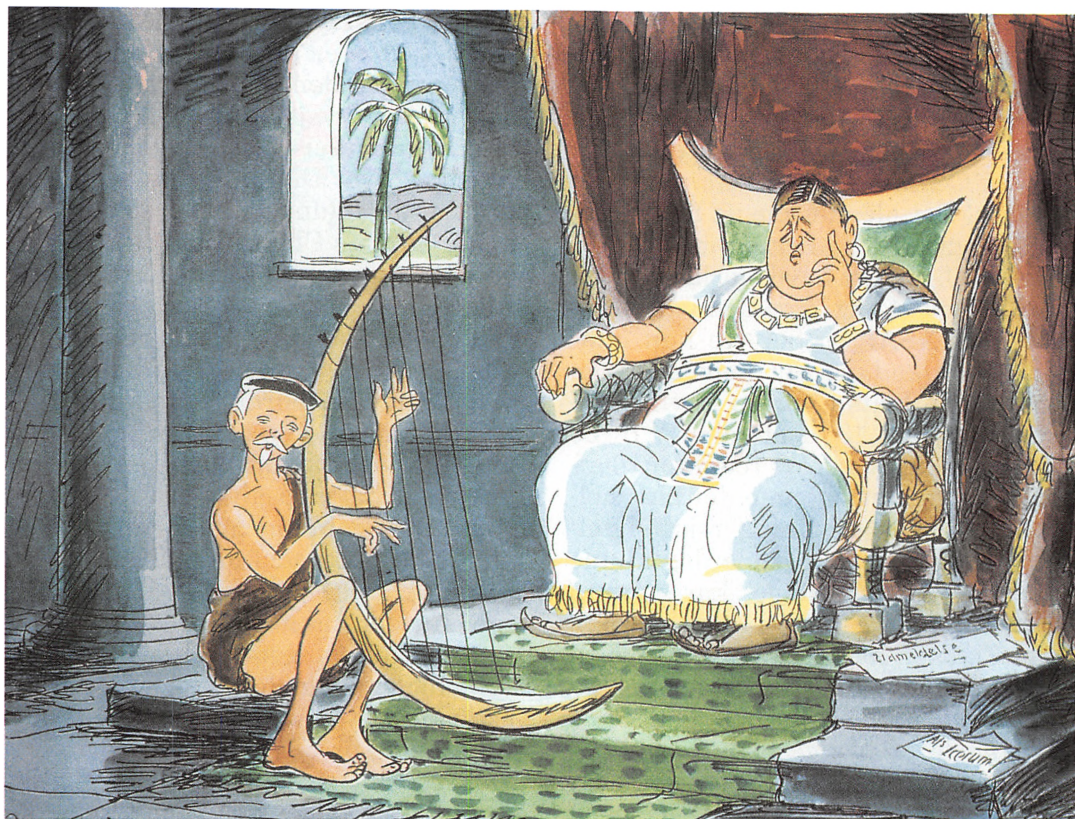
Først kan det slås fast, at DNSAP blev ved med at levere stof, der kunne have udleveret partiet til latteren. Undtagelsen i dansk presse, som jeg straks skal vende tilbage til, (over)udnyttede dette. Humoren er danskerens bedste våben mod overmagten, er det ofte gentaget. Dette våben synes i karikaturens form kun i ringe grad taget i anvendelse over for DNSAP på det

tidspunkt, hvor partiet var nærmest på at opnå nogen som helst indflydelse på Danmarkshistorien. Var emnet for alvorligt, for truende til at nogen tegner ville benytte våbnet og nogen redaktør antage det?

Hele skoven af satiriske blade og årsskrifter ophører med at bringe både store og små historier om DNSAP. *Arbejderens Almanak* er typisk i den henseende. Efter at have leveret hints om højrefløjen og dens nazistiske inspiration gennem 1930'erne og enkelte gange at have givet DNSAP en større rolle, døde det bort lige med et. Når *Blæksprutten* 1941 vover sig frem med en enkelt helside om Frits Clausen, *Dauids harpespil spreder kong Sauls tungsind*, udsprunget af, at digteren Valdemar Rørdam var begyndt at publicere i den nazistiske presse, var det ikke en af den slags tegninger, der slog i et nu. På den ene side var den meget forsigtigt lavet af Jensenius. Man skulle tænke en ekstra gang over Frits Clausens »tungsind« for at få noget vittigt ud af det, for baggrunden var i øvrigt trist nok. Der var ikke noget morsomt eller opløftende ved, at den aldrende digter Rørdam havde bekendt sig til nazismen. Det var en ret uløselig opgave at vende det til noget, der slog i et nu (Ill. 6).

Det var i 1940, der blev stillet forslag om, at Frits Clausen blev steriliseret. Det var også det år, det blev slået fast, at den 9. april var den største dag i Frits Clausens liv. Endvidere fik han det efterår udgivet sin »Blå Bog«. Han blev også fremstillet som rakkeren, der tilbød sin tjeneste til tyskerne. Bare for at nævne nogle af de artigheder, han blev udsat for. De kom imidlertid fra en helt anden kant end al tidligere satire, han havde været udsat for.

Denne satire var hårdere, langt mere personligt nærgående og stærkt insinuerende. Den kom fra en mand og en personkreds, der udfordrede Frits

6: Davids harpespil. Blæksprutten 1941.

Clausens og DNSAP's rolle som det førende danske nazistparti. Wilfred Petersen og hans Dansk socialistisk Parti ønskede med alle midler at undergrave Frits Clausens autoritet i 1940. Selv udsprunget af den yderste højrefløj, bl.a. med medlemskab af DNSAP til november 1932, havde Wilfred Petersen rivaliseret med Frits Clausen i det meste af 1930'erne og hængt ham ud i sine skrifter, specielt tidsskriftet *Stormen*, ofte i stærkt injurerende vendinger.³⁹ Indtil april 1940 var det imidlertid ikke sket i satirens form.

Stormen bar undertitlen *Wilfred Petersens Kampblad*, og det var lige, hvad det var. Indtil 1939 var det et månedsblad, derefter kom det hver 14. dag til juli 1940, da det blev et ugeblad, for sluttelig fra 7. september

samme år at blive dagblad. *Stormen* havde tilsyneladende stor succes efter den tyske besættelse. Bladet viede Frits Clausen og DNSAP mere opmærksomhed end nogensinde. I konkurrentens øjne var DNSAP et landsforræderparti, som aldrig måtte »frelse« Danmark, dvs. komme til magten med besættelsesmagtens hjælp. I nummer efter nummer hamrede *Stormen* løs på nazisterne med forsideoverskrifter som *Sæbeboblen DNSAP*, *Frits Clausen bør steriliseres* (juli 1940), og *Hagekorsfolkene som landsforræddere* (12. juli 1940). I et tillæg til *Stormen* juni-juli stod som overskrift *Frits Clausen og »Fædrelandet«*. *Skal Danmark »frelses« ved plat og homoseksuelisme?*

Dette var ikke videre satirisk, men førte ud fra sin egen indre logik over i

en karikaturtegning den 11. september, hvor Frits Clausen klædt som kvinde med en lille dametaske, påskrevet »Dansk Front« tilbød sig til en tysk soldat, som svarede: *Nej, ellers tak md. Clausen. Jeg har skam en bedre smag!* Det blev for meget for besættelsesmagten, der allerede for en artikel den 30. august havde forlangt tiltale rejst mod bladet. Artiklen var et angreb på DNSAP og berørte kun indirekte Tyskland, så det kom der ikke noget ud af. Frits Clausen i kvindeantæk fik den 13. september Wilfred Petersen som *Stormens* redaktør til afhøring i krigsretten, men der blev heller ikke i den anledning rejst sigtelse.⁴⁰ Allerede den følgende dag kunne *Stormen* derfor bringe karikaturen *Frelsermanden i knibe* om hvordan Frits Clausen havde stort besvær med at fremkomme med de lovforslag på tinge, som han havde bebudet. *Stormen* nåede at bringe endnu to Clausen-karikaturer. Den ene blev bragt den 24. september. I *Kun en drøm* lå Frits Clausen til sengs i hagekorspydet natskjorte, mens han blev vartet op af »Moder Danmark«, som han fortæller: *Aa, jeg havde sådan en dejlig drøm. Jeg drømte, jeg var blevet konge i Danmark.* Natpotten »Fædrelandet« skimtes under sengen. Frits Clausens drøm førte videre til *Stormens* sidste karikaturtegning den 26. september: *Kong Fritz den 1ste*, den kødfulde partifører fremstillet som et spillekort med hagekorsscepter. Alle disse tegninger er signeret »Blanko«, som også senere forevigede den danske nazismes forkæmper for Wilfred Petersen.

Stormen supplerede – som andre antinazister! – sin agitation mod DNSAP med udsendelse af propagandamærker, løbesedler og plakater. Her optrådte »Den uanstændige Abelone«, som vendte bagen til med optrukket kjole og afslørede Frits Clausens kødfulde ansigt: *Dansk Front. Fritz Clausens Holdning overfor dansk Kultur.*⁴¹

»Den uanstændige Abelone« blev smidt ned over de marcherende danske nazister den 17. november, mens de var undervejs fra Forum til »Den lille Hornblæser«. Det var den mindrerige dag, hvor DNSAP holdt mindeappet for de faldne danske soldater 9. april, og Frits Clausen havde håbet at benytte anledningen til at udråbe sig som leder af en nazistisk regering.⁴² Det endte ikke kun i fiasko, men også i ydmygelse og farce. Højtideligheden ved »Den lille hornblæser« blev ødelagt af en student, der trak en sæk over hovedet på hornblæseren, hvilket affødte både klapsalver fra de mange tilskuere og brede grin. Partiføreren var til grin og adskillige i hans følge fik klø.⁴³ Også det skulle Wilfred Petersen siden slå mønt på.

Besættelsesmagten lagde i løbet af september stigende pres på den danske regering for at få *Stormen* forbudt. Angrebene på og satiren over DNSAP var imidlertid ikke et tilstrækkeligt grundlag. I stedet blev brugt det ikke videre gode påskud, at *Stormen* den 4. oktober bragte en ulovlig militær efterretning. I en omtale af et engelsk bombeangreb blev fortalt, hvor bomberne var faldet. Dermed havde *Stormen* vejledt fjenden! Justitsministeriet forbød *Stormen* fra 10. oktober 1940.⁴⁴ Det skulle vise sig at være en tvivlsom sejr for Frits Clausen og DNSAP. Wilfred Petersen havde nemlig kunnet udvide sin bladaktivitet i anden halvdel af 1940 takket være solid økonomisk støtte fra ministeren for offentlige arbejder, Gunnar Larsen. Gunnar Larsen ønskede på den måde at mis-kreditere Clausen og hans kumpaner. Støtten til *Stormen* blev nu overført på andre initiativer, hvor den grovkornede og vulgære satire fik en tand til.

Dansk socialistisk Parti udsendte i december på partiforlaget pjecen *Rene Folk med rene Hænder. Blade af Fritz Clausens blå Bog*. Som forfatter stod pseudonymet »Niels Olsen«, der allere-

de et par måneder tidligere havde gjort sig bemærket med en pjece med samme hovedtitel, hvori blev afsløret Jørgen Sehesteds og Majoratsforeningens økonomiske støtte til Landbrugernes Sammenslutning i begyndelsen af 1930'erne. At Wilfred Petersen stod bag, kunne man ikke længere være i tvivl om. Dengang havde tyskerne ikke reageret, men anderledes i december. Frits Clausens »Blå Bog« fik øjeblikkelig tyskerne til den 22. december at forlange Wilfred Petersen anholdt. Han blev også anholdt, men der var ikke grundlag for en fængsling. Det var ikke tilstrækkeligt med satire og injurier af groveste skuffe. Imidlertid truede tyskerne med selv at anholde ham, hvis han blev løsladt. Wilfred Petersen indvilligede derfor i en frivillig internering, der varede indtil 1. februar 1941.⁴⁵

Frits Clausens »Blå Bog« var den hidtil mest ondartede skandalisering af DNSAP, der var blevet trykt. Frits Clausens portræt prydede omslaget med underteksten *Stærkt forskønnet Ungdomsbillede af Danmarks »Frelsermand«*, Fritz Clausen. Var omslagsfotoet stærkt forskønnet, så var indholdet ikke mindre stærkt forgrovet. Her kun et enkelt eksempel: *I Sønderjylland ved man, at Fritz Clausen er et Gammelmandsbarn, døbt ved Faderens Kiste, og at Faderen ikke ligefrem var Afholdsmænd. Da nu ogsaa Fritz Clausen har været forfalden til Drukenskab i en helt æventyrlig Maalestok og forøvrigt bærer heriditære Degenerationspræg, forstaar man, at Datteren er blevet uhelbredelig aandsvag, saa vist som intet i den grad kan ødelægge Forplantningsevnen som Alkoholmisbrug. Man ved, at han iflg. de tyske Love, han brænder efter at faa indført ogsaa her i Landet, forlængst vilde have været steriliseret.*⁴⁶ Var dette niveauet, hvorfor så tage blåbogen alvorligt?

I forordet blev det slået fast, at vi er i den heldige Situation at kunne doku-

mentere hver Linie i denne Pjece, men hvordan udgiverne var kommet i den gunstige situation, blev ikke fortalt. I stedet kunne læserne her og der konstatere, at blåbogen rummede oplysninger med præcise kildeangivelser, f.eks. til en række daterede byretsdomme, hvor nogle af Frits Clausens nærmeste medarbejdere havde fået domme af forskellig art. Dette var ikke almindelig kendt stof i offentligheden og kom givetvis også bag på tyskerne. Den mere injurierende end satiriske tekst var ledsaget af de tre sidste satiriske tegninger, der havde været bragt i *Stormen*. Klogeligt var udeladt tegningen af Frits Clausen som homoseksuel, selv om det alligevel ikke var nok til at forhindre Wilfred Petersens fængsling.⁴⁷

Ved et heldigt tilfælde kan vi lytte med ved telefonen, da Børge Bryld den 25. december 1940 kl. 21.50 ringede til broderen H.C. Bryld for at fortælle om Frits Clausens »Blå Bog«. Der udspandt sig følgende ordveksling:

Børge Bryld: De har udsendt et nyt Smædeskrift, det værste der endnu er delt ud. Der er 4 Sider om Frits Clausen, og nu har de ogsaa faaet Ebba⁴⁸ med. Sten⁴⁹ bliver beskyldt for Forsikringsbedragerier, og Tom for at have arbejdet sammen med Jøder.

H.C. Bryld: Har du det?

Børge Bryld: Nej, Sten har lige ringet til mig. Det er Wilfred Petersen og Redaktør Ove Nielsen. Vi staar som Brdr. Bryld kendt i Forsikringsverdenen som de sorte Brylder, og det er er os, der har al Indflydelse på Fædrelandet. Frits Clausen hader os, og ved en Magtovertagelse vil han blive skubbet i Baggrunden.

H.C. Bryld: Det maa man da kunde faa forbudt.

Børge Bryld: Ja, at Wilfred Petersen kan blive ved med at optræde på den Maade. Hvis han faar lov til at piske

det ind i Folk hver 14. Dag, saa tror de det jo. Wilfred Petersen maa uska-deliggøres.

H.C. Bryld: Sten maa opsøge vore Venner.

Børge Bryld: Ja, Stormen forbudt, kan jo ikke omgaas ved, at han udsender Smædeskrifter.

H.C. Bryld: C. B. Nilsen, Sten og Bang-

sted maa sættes i Gang. Nu ringer jeg til P. F.⁵⁰

Børge Bryld: Ja, han maa ogsaa lar-me.⁵¹

Der blev »larmet« over for »vennerne«, men tyskerne havde som nævnt allerede reageret.

Wilfred Petersen havde ikke alene

7: Den største dag i Fritz' liv. Raketten 1941.

fået økonomisk støtte fra Gunnar Larsen til udgivelsen af pjecerne. Det var også Gunnar Larsen, der på Wilfred Petersens opfordring havde skaffet en betydelig del af dokumentationen. Han havde gennem justitsminister Harald Petersen modtaget en række udskrifter af rigsregistraturen vedrørende forskellige nazisters kriminelle fortid. De var gået videre til Wilfred Petersen, som så viderebragte dem i mindre delikat indpakning i den »Blå Bog«. ⁵²

Mens Wilfred Petersen tilbragte jul og nytår i fængsel, kunne han glæde sig over, at endnu en af hans pjecer kom på gaden. Der var reklameret for den allerede i den blå bog. *Raketten. Wilfred's Nytaarshæfte 1941, vittigt og spændende, rigt illustreret*, hed det. *Raketten* var beslægtet med *Blæksprutten* og *Svikmøllen*, beregnet som gaveide i december. På omslaget dansede Frits Clausen og en række danske politikere hånd i hånd om juletræet. Blandt gaverne var – naturligvis – en flaske til Fritz Blymand, et brækjern til Buhl, »Den sidste trøst« til Thorvald og »begplaster til munden« til Xmas. Genren var den bekendte, men indholdsmæssigt turde *Raketten*, hvor bl.a. *Blæksprutten* og *Svikmøllen* tav. Frits Clausen var det tilbagevendende yndlingsoffer i *Raketten*, og da året 1940 havde været rig på begivenheder, var der stof nok at tage af: Bl.a. den Houlberg-pølseædende Fritzemand med ledsagende vers:

*Spis Houlbergs Pølser – det er Mad
saa gør du Fritzemand tyk og glad.
Kan du li' Fritz – spis godt med pølser,
saa viser du ham dine varme Føl'ser.*

Baggrunden for dette var, at Aksel Larsen i Folketinget havde kunnet oplyse, at pølsefabrikantfirmaet Houlberg var blandt DNSAP's finansielle støtter. ⁵³ Bedre gik det ikke, da Fritz blev anbragt på en vippe med den sunde fornuft i den modsatte ende, han

vippes i Vejret, som om han var Luft, skønt han arbejder højtrød i Kammen. Disse satirer var ikke videre sprængfarlige, men grænserne blev prøvet af: En tegning af Frits Clausen i færd med at udsmykke en kalender med da-toen 9. april bar overskriften *Den største Dag i Fritz's Liv* uden andre kommentarer, men beskueren kunne nok regne ud, hvad det drejede sig om (Ill. 7). Endnu videre gik det i tegningen *Rakkerarbejde søges*, hvor den i »rakker-tøj« klædte og med en økse udstyrede Frits Clausen henvender sig ved tyskernes dør: *Den tyske Værnemagt har set sig nødsaget til offentligt at meddele, at man frabeder sig Henvendelser fra Personer, som er villige til at stille sig til Raadighed for Besættelsestrop-perne* (Ill. 8). Bortset fra, at tegneren synes at forveksle rakkeren med bød-len (!), så er det en satire, som ville have været utænkelig i den øvrige presse ved denne tid. Den hører snarere hjemme i den illegale presse – i 1943!

DNSAPs mindeappell for de døde danske soldater 9. april, som blev holdt den 17. november i København med så forsmædelig en udgang, kunne *Raketten* heller ikke dy sig for at forevige. Der er Frits Clausen med et blåt øje og partifæller, der får smæk i den bare bag. Underneden med teksten: *Dette minder mig om, at vi maa have en Mindestøtte til Minde om Minderne fra Mindeappellen*. Spadeslaget i Haderslev den 8. december var også en anledning til et vers og til i streg at fremstille »Helten Fritz«, der gemmer sig under et køkkenbord, mens det hele stod på. Den »modne pære« Fritz er blandt de mindre originale indslag:

*Det maa være Tegnerens Ironi,
at Fritz ses her som en Pære,
for det er just alle enige i,
at Pære han mangler desværre*

Til gengæld afprøver *Raketten* på ny grænser af med *Danteske Kvaler*. To

uniformerede personer er i gang med at skubbe en sten i form af Frits Clausens hoved, påskrevet »Made in Germany« op ad en bakke på hvis top står en taburet. Teksten lyder: *Sisyfos Arbejde kan ikke have været værre end dette, at faa denne importerede Kolos bakset op paa Taburetten. Den ruller stadig ned igen.* Her kunne selv de mest tungnemme være med. Der skulle ikke være tvivl om, at Frits Clausens nazisme var et tysk importprodukt, selv om det ikke helt fremgår, om de to uniformerede hjælpere er tyskere. De kunne være det.

Satiren *Straamænd og Bagmænd* samler bl.a. beskyldningerne mod Frits Clausen fra den »Blå Bog« og viser ham som netop stråmand for andre interesser; bagmændene er spekulanter, grever og hofjægermestre, der hver især vil bruge ham til deres formål (Ill.

8. Rakkerarbejde søges. *Raketten* 1941.

9). Den satire kunne lige så vel have været bragt af DKP og dets avis, hvis ikke der fra den kant også blev passet på.

Så vidt vides, blev der ikke skredet ind over for *Raketten* 1941, men dens bagmand Wilfred Petersen kom alligevel til at mærke både DNSAPs og tyskernes fortsatte interesse, da han kom ud af den »frivillige« arrest i februar 1941. Forinden lykkedes det ham dog at formå to af de tre nazistiske folketingskandidater til at forlade DNSAP og gå i forbund med ham i et nyt parti, Dansk Folkeparti. De to folketingsmænd, såvel som tyskerne, var ikke upåvirkede af de afsløringer, der var fremkommet i den »Blå Bog«. Det havde kølnet interessen for DNSAP. Hjulpet havde det imidlertid også, at de to folketingsmænd fik en klækkelig bestikkelse og desuden havde fået *forevist* 200.000 kr. i kontanter, som Wilfred Petersen foregav var fra hans partikasse, men i realiteten kun var et lån for at skærpe appetitten hos de grådige sjæle. Gunnar Larsen havde stillet tasken med de mange rare penge til rådighed til formålet. Wilfred Petersen med bagmand havde i februar 1941 udført et vellykket splittesarbejde blandt de danske nazister.⁵⁴ Satiren havde ikke været det afgørende middel, men den havde dog spillet med ved at kølne luften mellem parterne.

Tre uger efter sin løsladelse blev Wilfred Petersen beskyldt for spionage til fordel for England. Både det danske politi og tyske politimyndigheder fik en anmeldelse herom. På et toilet på en kaffebar over for hans kontor var anbragt et angiveligt compromitterende dokument. Det hele viste sig at være sat i scene af DNSAP med Børge Bryld som instruktør, hvilket det danske politi hurtigt gennemskuede. Bryld blev anholdt, men måtte løslades på tysk bud.⁵⁵

Svikmøllen 1941 kommenterede med en Fritz Jürgensen-imitation fra-

9: Straamand og bagmænd. Raketten 1941.

faldet fra DNSAP: *Gaa lidt længere til Siden. Husk paa, vi er et helt Regiment*, beordrer Frits Clausen med *Fædrelandet* som papirhat sine to følgesvende. Mere forsigtigt kunne det næsten ikke være, mens *Konservativ Ungdom* 1. marts fremstillede Frits Clausen i færd med at lappe bukser efter partisprængningen. Efter 1941 for-

svinder Frits Clausen og DNSAP for resten af besættelsen helt ud af de årlige satiriske hefter – med én undtagelse, *Raketten*.

Raketten 1941 var i ret primitivt teknisk udstyr, stregtegningerne dominerede og var ikke af højere kvalitet. Tegneren Blanko bidrog med alle tegninger bortset fra omslaget, der var

af »Top«, Muligvis er den blevet produceret med ret kort varsel. *Raketten* 1942 udkom i format som *Blæksprutten* og *Svikmøllen*, i bedre teknisk kvalitet og med flere helsides farveopslag, hvor der var gjort betydeligt mere ud af strengen. Frits Clausen-satirerne mangler ikke i denne årgang, men de er færre og mere gennemarbejdede. Der er gjort mere ud af det visuelle. Denne omprioritering hænger givetvis sammen med personens og DNSAPs aftagende betydning. Dette kommenterer *Raketten* på sin egen måde med tegningen af Frits Clausen, der er blevet sendt til himmels med en raket. På vej op passerer han en bjørn med flasker i favnen, bjørnen er ved at dale ned. Bjørnens poter er tegnet som stjerner. Måske er det den russiske bjørn på vej ind i interessefeltet, som her antydes? Sovjetunionen var blevet angrebet af Tyskland samme sommer og havde straks vist kløer.

I løbet af især det første halvandet besættelsesår blev der lavet en mængde lejlighedskarikaturer af Frits Clausen og DNSAP. Som graffiti, løbesedler og strøsedler. Eller det kunne være ved tilføjelser på nazistiske plakater, der vendte budskabet mod afsenderen. Kun en brøkdel af dem er bevaret, men de hører med i helhedsbilledet sammen med karikaturerne i de traditionelle trykte medier. Statsadvokaten for særlige Anliggender forfulgte sådanne sager og giver i glimt indtryk af den opfindsomhed, de anonyme tegnere kunne opvise. Således havde en gruppe, der kaldte sig selv VVV (Vi Vil Værne Kongen og Danmark) i midten af 1941 lavet et klæbemærke, der efterlignede en igangværende kampagne for at lade sig vaccinere, opsat i de københavnske sporvogne. Blot blev der i stedet vist en karikatur af Frits Clausen og teksten: *Er du blevet vaccineret imod ...*⁵⁶

Frits Clausen havde i løbet af 1941 ikke gjort sig videre politisk gældende.

Der var ikke basis for et nyt stormløb mod samlingsregeringen. Meget omtalt var en sag om spirituskørsel, hvor partiføreren havde været passager. Bilens fører var orlogskaptajn Wodschow, stabsleder i DNSAP. Kaptajnen blev idømt 30 dages hæfte, men Udenrigsministeriets pressebureau forbød bladene at omtale kaptajnens tilknytning til DNSAP. *Partiføreren og hans »stabschef«* runder et *Trafikfy* gengives i *Raketten* 1942 med et væld af detaljer fra den venligt morsomme side, men en omgåelse af forbudet er det unægtelig! Satiren er ikke så indædt som året før. *Raketten* ser i en anden helsides tegning en fremtid for Frits Clausen ved scenen. Om det er som jonglør eller klovn eller begge dele, er svært at afgøre. Atter må Frits Clausens person og fremtoning stå for skud. Det er et bimoment i alle *Raketten*s tegninger, men trækkes frem som hovedbudskabet i enkelte. Således er han indlagt i en helside om *Trafikproblemer* på cykel: *Fritz Clausen er kun set paa Cykle een eneste Gang i sit daadrige Liv. Han blev nemlig straks standset af Politiet, da det ifølge Færdselsloven er forbudt at transportere noget på Cykle, der er bredere end Styret.*

DNSAPs bestræbelser på at vinde befolkningen for sig i almindelighed og ungdommen i særdeleshed fandt efter et par besættelsesår ringere genklang. De første besættelsesårs store medlemstilgang til partiet var løjet af. Partiets agitation fandt dog fortsat punktvis respons hos ungdommen. En del unge mænd drog på den konto i kamp på Østfronten. Andre unge advarede mod Frits Clausens nationalryk og tog karikaturen i brug til formålet. Konservativ Studenters blad *Akademisk Tidsskrift* var i sit rusnummer sommeren 1942 prydet med en forside, der viser russen som den moderne Odysseus, sejlene på Studenterhåndbogen, som skal modstå lokketonerne fra Sirenerne Ø. Lokketonerne kom-

10: Vil han klare pynten? Akademisk Tidsskrift 1942, nr. 3. Forsiden.

mer bl.a. fra Frits Clausen, hvis lurblæsning skal lokke til underkastelse under nazismen. Spørgsmålet om rusen lød: *Vil han klare pynten?* (Ill. 10). Det bragte *Akademisk Tidsskrift* en påtale for at være egnet til at skade forholdet til en fremmed magt. Der blev samtidig rejst sådanne krav til den fortsatte udgivelse, at redaktionen lod bladet gå ind. Studenterviddet var i dette tilfælde gået for vidt, men udfoldedes fortsat i miljøet, og ikke kun blandt konservative studenter. Nazi-karikaturerne fandt en mere indpakket skriftlig eller blot en verbal form.⁵⁷

Selv om det efter de første besættel-

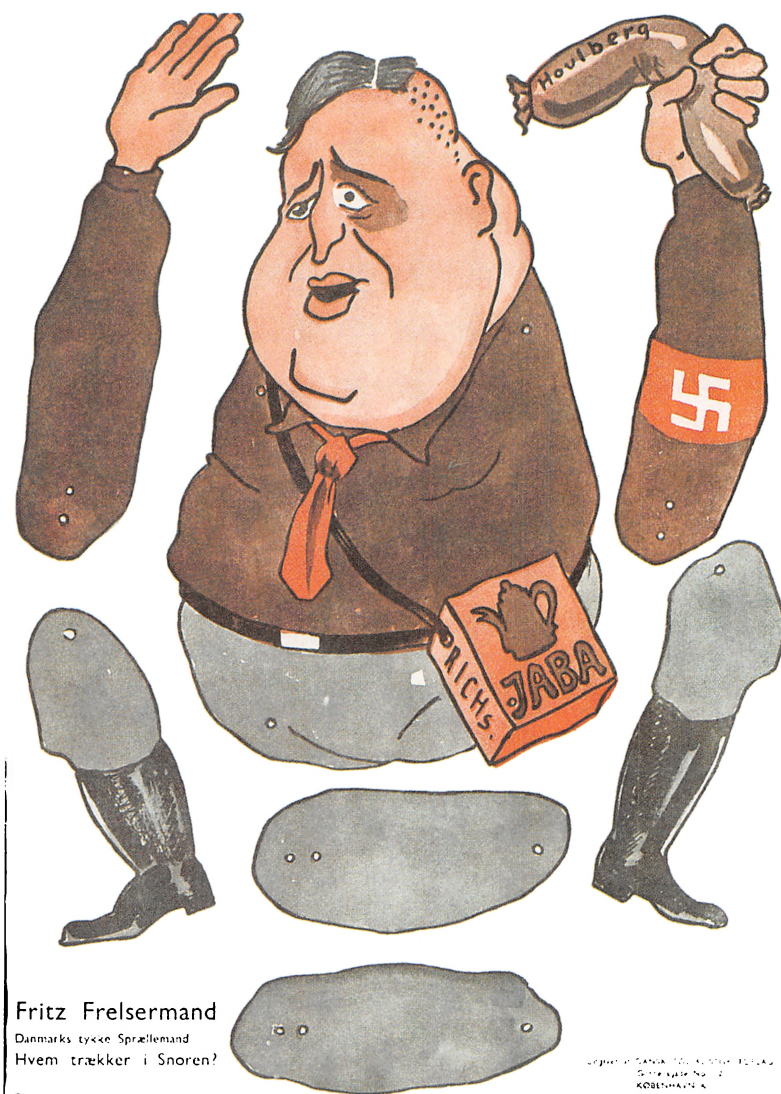
sesår var åbenbart, at Frits Clausens politiske stjerne var dalende, manglede han stadig at få påheftet det satiriske portræt, som skulle blive stående. Atter er det hans onde ånd Wilfred Petersen, der stod bag. I 1942 udkom på Dansk socialistisk Forlag et farvelagt klippearb med Fritz Frelsermand Clausen som sprællemænd. De entusiastiske kunne klippe figuren ud og få sprællemændene til at vinke med en Houlbergpølse i den ene hånd. Til detaljerne hørte, at frelsermanden ved sit bælte havde en pakke »Jaba-kaffe«, på siden med påskriften Rich's (Ill. 11). Det var en erstatning, som man-

den selv var det for den rigtige nazisme.

Raketten 1943 indskrænkede yderligere sit udvalg af Clausen-satirer betydeligt. Som *Frk. Ministerium* måtte sige til den slukørede og impotente Frits Clausen: *Kære Fritzemand, det er ikke nok at have Viljen, man maa ogsaa have Evnen* (Ill. 12). I stedet vovede *Raketten* en satire over en meget kendt og usædvanlig retssag, som var blevet gennemført i 1942 mod det nazistiske tidskrift *Kamptegnet*s redaktører, Aage H. Andersen og Olga Eggers. Usædvan-

lig ved at besættelsesmagten overhovedet tillod dens gennemførelse. Grosse-
rer Peter M. Daell, den ene af indehaverne af Daells Varehus, var i *Kamptegnet* blevet beskyldt for at stå i et intimt forhold til sin jødiske sekretær Ella Wassermann, der skulle have gjort sig til herre over både firma og personale, så der blev anvendt »jødiske metoder« i virksomhedsledelsen. Artiklerne var som vanligt for tidskriftet i et tarveligt sprog og i dette tilfælde med pornografiske antydninger.

Daell og Wassermann rejste bagva-

Fritz Frelsermand
Danmarks tykke Sprællemænd
Hvem trækker i Snoren?

11. Sprællemænd
Frits Clausen (1942).

12: Frk. Ministerium.
Kære fritzemand. Raket-
ten 1943.

skelsessag ved Landsretten, der den 15. maj 1942 dømte *Kamptegnets* redaktører til både fængsel og bøde. Sagen blev appelleret til Højesteret og pågik endnu, da *Raketten* bragte sin satire, hvor *Kamptegnets* redaktører ses i færd med at belure Daells kontor med både kamera og lydoptagelser, mens sekretæren viste sine ynder diskret frem på skrivebordet. Redaktør Aage H. Andersen ser åbenlyst lystent til (Ill. 13). I betragtning af, at pressen havde fået besked på ikke at kommentere retssagen, var dette dog en slags kommentar, selv om den hverken tog parti for de anklagede eller for de forulempede. Wilfred Petersen og hans parti nærrede selv udprægede antisemitiske forestillinger.⁵⁸

Vilje og evne (1943-1945)

Folketingsvalget i marts 1943 blotlagde på ny den danske nazismes ganske ubetydelige parlamentariske tiltrækning. *Konservativ Ungdom* kommenterede det i sit aprilnummer med tegningen *Ved Foden af et Bjerg*. Bjerget var Folkestyret, som både Vald. Thomsen

fra Bondepartiet, Frits Clausen og Arne Sørensen fra Dansk Samling forgæves havde løbet hovedet imod. *Frits Clausen udtalte efter valget: – Vi staar endnu ved Foden af det Bjerg, der hedder Systemet. – Det er han ikke ene om* (Ill. 14). Det sidste var det ungenkonservative blads kommentar. Satiren såvel som et budskab af denne art havde været utænkkelig i det ungenkonservative miljø bare fem år tidligere. Dengang var »Folkestyret« diskutabelt og ej at ligne med et bjerg, men en kolos på lurfødder.⁵⁹

Efter valget blev DNSAP og dets fører definitivt droppet af besættelsesmagten. Bidstrup gav Frits Clausen en hilsen med på vejen ud af dansk politik i form af et par anonyme illegale tegninger. På den ene er folketingsvalget 1943 den hammer, der sætter partiføreren ud af spillet. På den anden travrer Frits Clausen grædende af sted i snevejr i fuld uniform på Østfronten, hvortil han var draget i efteråret 1943 (Ill. 15).⁶⁰ I sig selv var satiren uden dikkedarer, hårdtslående og direkte, konstaterende. Frits Clausen var en færdig mand. Derfor fik han heller ikke den tvivlsomme ære at komme i sel-

13: Kamptegnet på jagt.
Raketten 1943.

skab med de ti »samarbejdsfolk«, der blev foreviget på den illegale postkortserie fra samme år, *Mænd, der skal afregnes med*: bl.a. statsminister Erik Scavenius, minister for offentlige arbejder Gunnar Larsen, generaldirektør P. Knutzen, højesteretspræsident Troels G. Jørgensen og justitsminister E. Thune Jacobsen. Den danske nazisme blev i stedet repræsenteret af et par åndelige overløbere. Den tidligere socialdemokratiske forfatter Harald Bergstedt portrætteres med lyren i hånden ridende på Frits Clausen: *Den er måske nok lidt uren i travet, min nye pegasus, men til gengæld sidder man jo dejligt blødt*, er hans bemærkning. Frits Clausen er kun kommet med i kraft af den bevægelse, han stod for, ikke på grund af hans egen person. Mindre venlig er fremstillingen af forfatteren Harald Tandrup, der som Bergstedt var gået til *Fædrelandet* med sin pen. Han måtte om sine skriverier selv konstatere: *Det er dog besynderligt, ligegyldigt hvad farve blæk jeg bruger, så genkender man mine kragetæer*. Penen havde været dyppet i »Fraser«, »Løgn« og »Smiger«, før han skrev sin radiokommentar (Ill. 16). Bidstrup var også mester for denne serie, der blev overmåde populær. Der blev afsat adskillige oplag på 20.000 sæt.⁶¹

Da DNSAP næsten helt glider ud af den legale presse i 1943, står den hastigt fremvoksende illegale presse ikke klar til at modtage Frits Clausen med sviende satirer. I hverken *Frit Danmark* eller *Land og Folk* optræder han en eneste gang i den rolle. Heller ikke de illegale pendanter til *Blæksprutten*, nytårskalenderen *1943 i Tekst og Tegninger*, 1944 og *Muldvarpens* tre numre 1944-1945 ofrer karikaturer på Frits Clausen og hans parti. De var blevet en del af den fortid, der skulle gøres op med, men nu var det andre aktuelle forhold og personer, det drejede sig om – og fremtiden.

Tilsvarende i den illegale bogproduktion, hvor det ikke skortede på humorfyldte udgivelser.⁶² DNSAP dukker kun op i få glimt. Det drejede sig alt-overvejende om Hitler og hans slæng. Det var dem alene, der stod i vejen for fred og befrielse. Mest betydelig og karakteristisk nok for holdningen til DNSAP i sidste krigsår er den i august 1944 på Landboens Forlag illegalt udgivne *Det er saa yndigt at følges ad*, hvor der bag det lyserøde (!) omslag gemmer sig en skrivelse fra DNSAP Storkøbenhavns Syssels Propaganda-Afdeling til partimedlemmerne, der giver et *fornøjeligt indtryk af partiets indre splittelse*.⁶³ Blot et år tidligere hav-

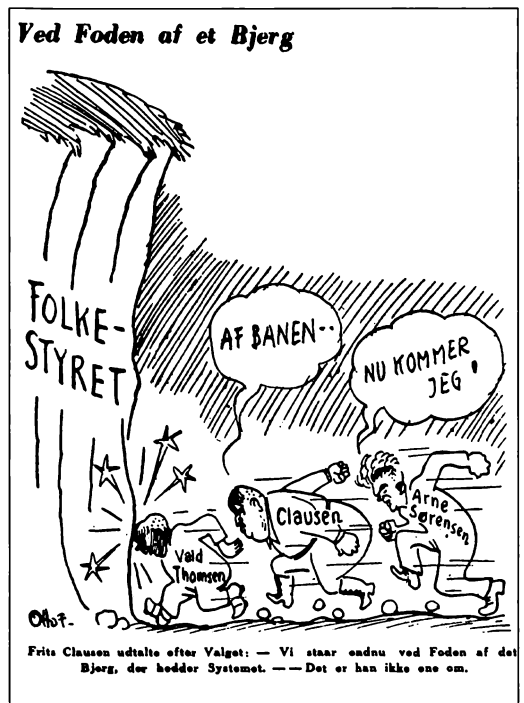
de en anden illegal bog, *Af en Forræders Papirer. Hvad der blev fundet ved Aktionen mod Landsretssagfører Holger og Børge Brylids Kontorer den 31. Oktober 1943*, vist en helt anden holdning og ikke haft plads til det fornøjelige og satiriske. Der var kun plads til opgør med forræderne. En holdning, som herskede blandt flertallet af dem, der stod midt i det illegale arbejde. Og det opgør var på vej.

Cirkus Danmark (1945-1946)

Danskeren var i de umiddelbare efterkrigsår endnu ikke så hårdt prøvet med politisk cirkus, undersøgelsesretter, særdomstole, kommissioner, tjenestemandssager og andet, der skulle søge at afklare eller dække over, hvad politikerne og deres topembedsmænd egentlig foretog sig. Dertil kom en både fremad- og bagudrettet særlovgivning til sikring af udrensning og opgør med de nationalt uværdige, der dog ikke skulle omfatte de øverste politisk ansvarlige og ej heller den erhvervs-mæssige samfundselite. Det stod ikke i lovene, men burde have været klart, og vist i praksis. En førende jurist, C.B. Henriques, vovede i debattens hede at tale om et juridisk galehus. Når han ikke udbredte betegnelsen galehus til det politiske liv, havde han ikke sagt for meget. Det var i hvert fald en mildest talt forvirret tid, så forvirret, at tegneren Casper Cornelius i *Hudibras* 1945 tegnede *Manden der ikke forstod et ord af det hele*. Manden stod ved et optog alene med sit naziflag i en jublende menneskemængde med alle mulige andre flag, de allieredes og de skandinaviske flag.

Set fra karikaturtegnerens synsvinkel rummede disse år »en motivoverflod ud over alle grænser«,⁶⁴ som enkelte af dem forstod at udnytte. I *Information* indgik digteren Sigfred Pedersen og tegneren Anton Hansen et

makkerskab, hvori de med Børge Outzes ord satte »et minde om Befrielsens og Udrensningens Aar«. Ordene kom imidlertid til at dominere over strengen. Det var Sigfred Pedersens vers, der slog. *De var ikke gjort for at behage, de er støbt som Ammunition til en Kamp – Kampen mod Lunkenhed, Hyklery og alt det, som var nazismen*.⁶⁵ Anton Hansen var i 1930'erne enkelte gange trådt frem med antinazistiske karikaturer, men det var, som kunne han nu ikke engagere sin streg i sagen.⁶⁶ Kun et enkelt eksempel. Til nogle vers om *Den geniale Nazi-Greve Grevenkop Castenskjold*, der – som det under en retssag kom frem – med et par hjælpere havde planlagt at fange Christmas Møller og klippe ham, kunne Hansen kun svinge sig op til fremstille greven som et får med hagekorsarmbind foran sine to betuttede nazihjælpere.⁶⁷ Det fængede ikke. Når

14: Ved foden af et bjerg. Konservativ Ungdom 1, 1943.

15: Valgnederlag og Frits Clausen til østfront. Bidstrup 1943.

makkerskabet alligevel kom til at fungere, var det fordi først versene gav læseren det rette blik at anskue tegningen med. Det måske bedste eksempel herpå er *Den lille Haw-Haw- Fru* om forsøgene på at rense svømmer-sken Ragnhild Hveger og gøre sporten upolitisk med tilbagevirkende kraft. Det skal med, at Haw-Haw var øgenavnet på en kendt engelsk nazist, der arbejdede for tyskerne (Ill. 17):

*Der var en Tid, da hun var meget lille
og var en Ære for den danske Sport.
Hun boltrede sig som en Sæl i Vandet
og strammede hver eneste Rekord.*

*Der var en Tid, men det er længe si-
den,
hvor ærlig Dansk tog Ragnhild til sin
Favn.
Thi hun var først blandt vore raske Pi-
ger
og viste hele Verden Danmarks Navn.*

*»Husk, Legemskraft er mer end Aan-
dens Styrke«*

*var en af Hitlers Yndlingsteorier.
Det lød besnærende for Svømmepigen,
kort sagt, hun valgte sig et nyt Revir.*

*På tyske Stævner saa man Ragnhild
Hveger,
ein Übermensch, et arisk Muskel-
bundt.
Hun spjættede på Førerens Befaling.
Hun gik i Vandet. Det var hende undt!*

*Brutale Fjender hærgede i Landet.
Til Dachau gik Transporterne af Sted.
Men hun var Æresgæst i Naziriget.
Vi var besat – og det var Ragnhild
med.*

*Og nu kom hun for Alvor ud at svøm-
me,
nu satte hun en ganske ny Rekord.
De svenske Blade sværger nok til Spor-
ten,
men der er Ting, der tæller mer end
Sport.*

*– De svandt, de svandt, de glade Nazi-
dage.*

Saa manges Fred og Ro med dem
svandt hen.

Erindringen vi andre har tilbage.
O, lad os aldrig, aldrig miste den.⁶⁸

Ingen tegner udnyttede efterkrigsårenes motivoverflod i et omfang som Bidstrup. I det nu legale *Land og Folk* og i *Frit Danmark* med »Ugens Bidstrup« leverede han en strøm af biden- de satiriske udfald over udrensningen og retsopgøret. Her kommer den danske nazisme atter frem i rampelyset, men det er ikke med Frits Clausen, de ledende partifæller og partiet i for- grunden. I 1945 var de politisk slået, så godt som alle fængslet og på anklagebænken. De havde ikke den politi- ske aktualitet, som gjorde det værd at spidse pennen. I stedet trådte de man- ge andre nazister og nazisympatisører i skudlinien, som havde foretaget »For- vandlingen« til agtværdige og rensede samfundsborgere efter befrielsen.

Bidstrup lagde meget optimistisk ud. I *Land og Folks* første legale num- mer den 6. maj 1945 hed tegningen blot »Endelig«. *Det sidste strategiske tilbagetog* blev foretaget med en heste- vogn, ladet med tortur, censur, værne- magere, hagekors og *Fædrelandet* m.m. I *Forvandlingen* i *Frit Danmark* i juni 1945 viste han, hvilken skæbne, han gik ud fra, der ventede den satte dansker, der i 1939 havde hamstret, i 1940 bød tyskerne velkommen, i 1941 læste *Fædrelandet* og havde Hitlers portræt på væggen, 1942 pugede pen- ge sammen veltilfreds heilende, 1943 hviskede med besættelsesmagten om suspekterede medborgere, 1944 varmede tærerne ved radiatoren med *Politiken* i lommen og Hitlers portræt kasseret for i 1945 at træde glædestrålende frem godt forsynet med nationalsym- boler. Han ville være i fængsel 1946, om Bidstrup skulle have ret. Helt sådan gik det ikke i tilfældet Houl- berg, måtte Bidstrup konstatere alle- rede den følgende uge. *Houlbergs Pøl-*

16: Harald Tandrup. Bidstrup 1943.

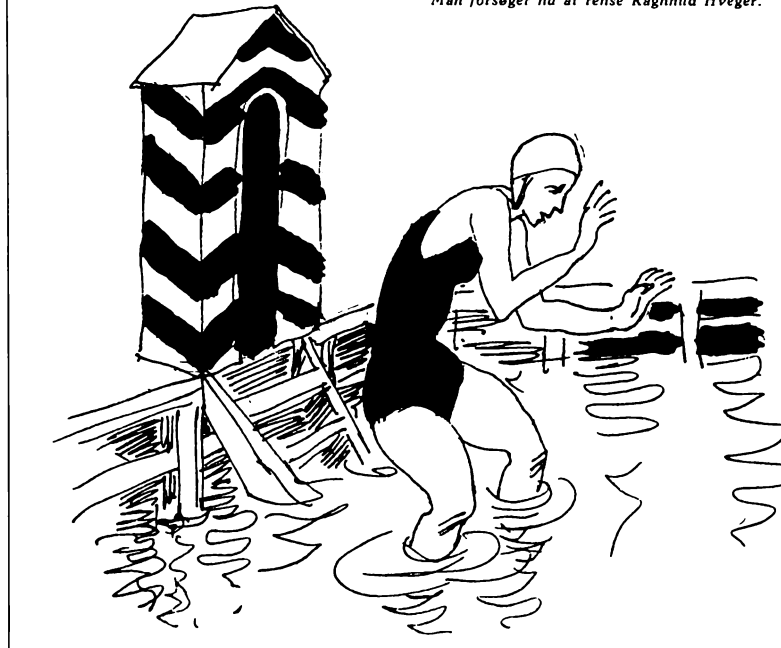
ser er Nam Nam beretter historien om de to nazistiske brødre, der producerer fordærvede pølser under krigen og bli- ver dømt derfor af danske myndighe- der for derpå at blive lukket ud af de- res nazistiske venner. De fortsatte sal- get af pølser til befrielsen, selv om ha- gekors-egerne i deres pølsevogn blev mindre iøjnefaldende. De blev arreste- ret af modstandsbevægelsen for at bli- ve befriet ved rettens hjælp. Jublende med Dannebrogflag kan de genoptage pølssalget, men pølserne stinker og kunderne går forbi. Det var i hvert fald Bidstrups ønske. For Bidstrup er det en *Sen Opvaagnen*, når besættel- sestidens talrige grundlovsbrud ikke kunne vække Landstinget, men at det først skete efter befrielsen, da danske og tyske nazister blev arresteret. Nu blev der buldret om deres grundlovs- sikrede rettigheder.

Oftest dannede konkrete sager ud- gangspunktet for satiren. Således *Pæ- dagogen*, der under besættelsen først

Den lille Haw-Haw-Fru

17: Den lille Haw-Haw-Fru. 1945.

Man forsøger nu at rense Ragnhild Hveger.

på tavlen lærer drengen om hagekorset, hvorefter ungen har den frækhed at spytte på det, så han må have en røvfuld. Derpå følger befrielsen og pædagogens midlertidige arrestation. Han kommer dog hurtigt ud som glorificeret dansker og genoptager sin pædagogiske gerning. Drengen skal nu vise, hvad han har lært, og minsandten om han ikke tegner hagekorset på tavlen og heiler. På ny må ungen have klø. Det var den højere pædagogik.

»Juristeriet« var noget af det, der alermest appellerede til Bidstrups harme og gav ham ideer til sin satire. *Juridiske Tryllekunster* kalder han en af sine striber, som er en variation over det tema, at der under krigen manglede den beskyttende lov og ret for kommunister og frihedskæmpere, som nu i så rigeligt mål kom nazistiske forbrydere og frikorpsfolk til del. Med loven i hånd kan juristen og juraen forvandle den værste nazibandit til en kongetro

dansk engel.⁶⁹ Den højere jura. I anledning af, at nazisterne i Tinglev i foråret 1946 opstillede syv kandidater til kommunevalgene, afbilder han i *Efter Udrensningen* en række nazister på vej op af skraldespanden efterladende sig hagekorssymboler og eksemplarer af *Fædrelandet* for på ny at muntre sig i dansk politik.⁷⁰

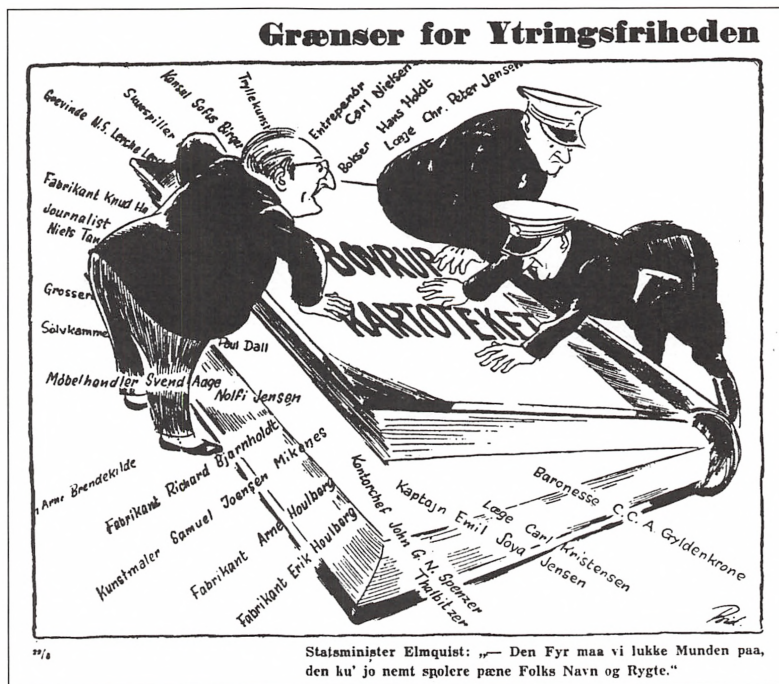
I foråret 1946 foranstaltede kommunistiske kredse udgivelsen af en fortegnelse over nazistiske partimedlemmer, populært kaldet »Bovrup-Kartoteket«. Det var sket på grundlag af afskrifter taget før befrielsen, så myndighederne kunne ikke hindre udarbejdelsen af kartoteket. Til gengæld kunne politiet gribe ind over for udgivelsen. Den blev forbudt, hvilket Bidstrup gav sit syn på i både *Land og Folk* og *Frit Danmark*. *Grænser for Ytringsfriheden* var overskriften i *Land og Folk* 28. marts 1946, hvor man så to politifolk og justitsministeren i færd

med at klappe »Bovrup-Kartoteket« i, så navnene på talrige nazister som fabrikanterne Houlberg, baronesse C.C.A. Gyldenkrone m.fl. kunne holdes tilbage. Med justitsminister Aage Elmquists ord: – *Den Fyr maa vi lukke Munden paa, den ku' jo nemt spolere pæne Folks Navn og Rygte* (Ill. 18). *Antinazistisk Litteratur* før og nu blev effektivt opstillet i en stribe i *Frit Danmark*. Under besættelsen kunne læseren af antinazistisk litteratur frygte arrestation af Gestapo. Efter befrielsen kunne samme læser af antinazistisk litteratur, af »Bovrup Kartoteket«, stadig frygte arrestation, nu af det danske politi.

En række kendte nazister, hvis væsentligste brøde var, at de på iøjnefaldende vis havde støttet Frits Clausen og DNSAP, men i øvrigt ikke havde udøvet landsforræderisk eller kriminel aktivitet, kunne retssystemet ikke dømme så hårdt, som mange forestillede sig, ikke mindst i modstandskredse. Lensgreve H.C. Schimmelmann, ejer af bl.a. godset Lindenberg, var en af de

meget kendte nazister. Han havde stillet pengemidler til rådighed for nazi-bevægelsen og dens presse. Alligevel slap han ved byretten med to års fængsel og fik hverken formue eller gods konfiskeret. I *Grevens Lebensraum* lader Bidstrup ham med udsigt til godset udbryde: *Ach, det skulde der Führer se, hvor stolt jeg endnu holder det erobrede Gebiet besat.*⁷¹ Den »besættelse« havde varet fra 1762 (!), da familien Schimmelmann købte Lindenberg. I dette og andre enkelttilfælde ramte Bidstrup ikke lige præcist, men de blev givetvis gouteret i hans læserkreds, og i det mindste en af dem byggede siden satirisk videre på samme stof. I *Frydenholm* (1962) lader Hans Scherfig blandt talrige andre nationalsocialistiske folkefæller herremanden til Lindenberg optræde som gæst hos greve Rosenkop-Frydenskjold.⁷²

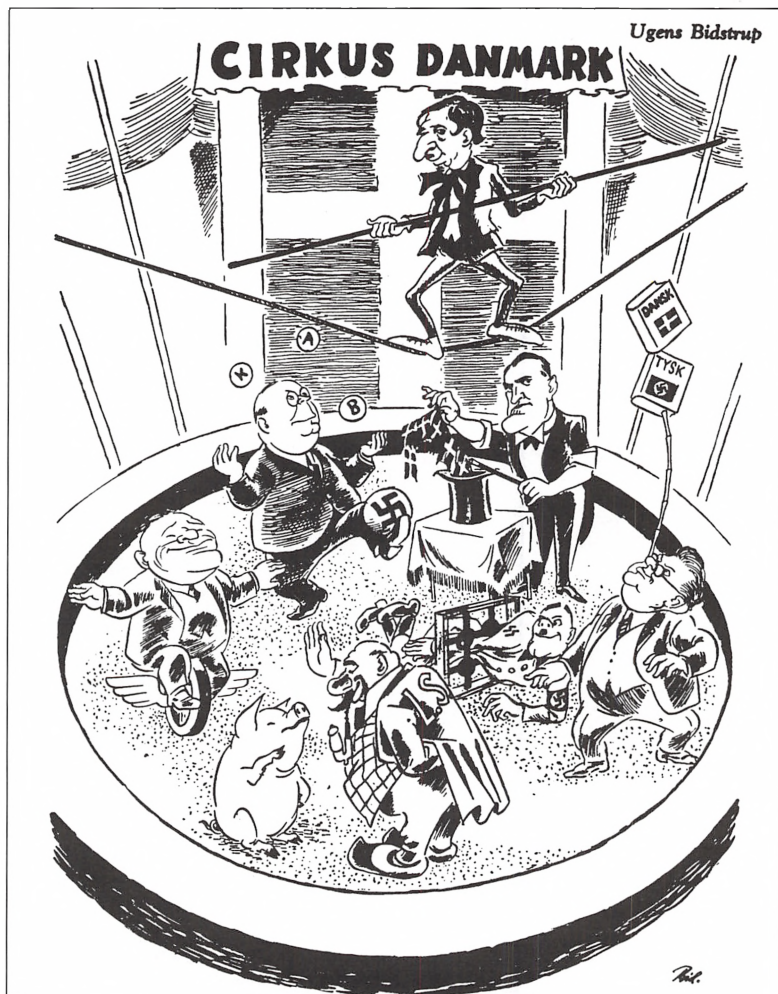
Bidstrup mistede i løbet af 1945 den optimisme, der havde præget hans første satiriske tegninger efter befrielsen. Han blev hårdere og mere skån-

18: Bovrup-arkivet. Bidstrup 1946.

selsløs. Han stod for et synspunkt, der så meget sort-hvidt på retsopgøret, og havde som mange svært ved at goute-re, at retssamfundet skulle fungere igen, selv om der havde været nogle år med lovløshed og den stærkeres ret. Hvad han mente om det hele, sammenfattede han i det lille satiriske mesterværk *Cirkus Danmark*, som fremkom i *Frit Danmark* i januar 1946 (Ill. 19). Øverst balancerer fhv. justitsminister E. Thune Jacobsen på slap line. Han var justitsministeren, Bidstrup i 1943 havde karikeret tænksomt med en blomst under næsen ved tanken om at *Det er et uvurderligt gode, at retshåndhævelsen stadig er på danske*

hænder, mens Gestapo i baggrunden slæber af med en medborger. I manegen nedenunder er en række kendte politiske og administrative artister i gang med deres show: Generaldirektør P. Knutzen kører uden hænder på DSB-symbolet. En flot præstation af manden, som Bidstrup i 1943 havde foreviget på den tidligere omtalte postkortserie som ham, der fik DSB til at rulle for nazismen. Med et tilfreds smil og smørekanden i hånden lød Knutzens motto dengang: *Den der smør godt, kør godt*. Direktør F.C. Bolden, Københavns Andels Boligforening, viser sin færdighed i at holde flere bolde (K-A-B) i luften på én gang, mens han

19: *Cirkus Danmark*.
Frit Danmark 1946.

lader den nazistiske hvile på sin fod. I midten optræder nazisten som slangemennesket, der slipper ud gennem fængslets tremmer. Bag ham tryller professor Fr. Vinding Kruse dannebrogssflag frem af sin høje hat. Til højre viser en anden repræsentant for eliten (uvist hvem) sin evne til at balancere mellem dansk og tysk. Nederst i forgrunden er det Knud Bach, formanden for Landbrugernes Sammenslutning, der afslører, hvordan man kommunikerer med svin. Der var som på intet tidligere tidspunkt i dansk politisk historie brug for evnen til artisteri.

Ingen anden karikaturtegner lod sig inspirere af retsopgøret som Bidstrup. I *Blæksprutten* og *Svikmøllen* var det knapt et tema. Det var, som om disse udgivelser flere år efter endnu ikke var kommet sig over den til dels selv-pålagte censur i besættelsesårene. Der var som tidligere mere humor end bid at hente, selv om enkelte streger langede ud efter den allerede sakrosankte modstandsbevægelse. *Svikmøllen* 1946 lod de danske nazister forsvinde ud i glemslen med en sidste tegning af den festklædte Frits Clausen, som deklamerer digte for Jørgen Sehested (Ill. 20). Baggrunden var, at Sehested under et af de mange forhør i forbindelse med forberedelsen af retssagen både mod ham selv og mod Frits Clausen havde oplyst, at partiføreren læste digte højt for ham under et besøg i Bovrup. Måske det kunne kalde på smilet, selv om det kunne være lidt anstrengt, når der blev ofret en hel farvelagt side derpå.

De antinazistiske satirer og kommentarer nåede i øvrigt nu ud i selv de mest harmløse og upolitiske humorblade. I *Gyngehesten*, der havde den altid letpåkledte og ikke for kvikke Frøken Fut som bagsideserie, blev der i to omgange i løbet af efteråret 1945 taget satirisk afsked med nazismen. En *Efterårsstorm* viste et snurrende hagekors dannet af nedfaldne blade,

umiddelbart før det faldt til jorden for at blive til affald. *Udrensning* var den enkle titel på den forside, som viste den åbne skraldespand, hvori lå Hitlers portræt, en støvle og *Fædrelandet* blandt andet skidt. Foran skraldespanden lå den bedrøvede sprællemænd Frits. Det var slut med ham. En rotte anfægtet af stanken sagde den sidste replik: *Puh!* (Ill. 21).⁷³

Konklusion: Sprællemanden

DNSAP spillede så godt som ingen rolle som objekt i 1930'ernes antinazistiske arbejde og fandt knapt omtale i de venstreorienterede kulturtidsskrifter.⁷⁴ Politi og retsvæsen viste heller ikke den danske nazisme større interesse før 1940. DNSAP måtte søge at påtvinge sig offentlig interesse eller fik den uden at have ønsket det. Som politisk sekt tjente partiet indtil besættelsen kun som det aparte fænomen, der kunne karikeres over, når der nu skulle skaffes stof til en årgang af humorskrifterne. Engagementet og satirens kvalitet var derefter. Ganske harmløs. Kun én gang vågnede de ætsende satiriske penne rigtig op. Det var i 1939, da der skulle slås partipolitisk mønt af Hitler-Stalin-pagten.

Efteråret 1940 var det mest betydende i DNSAP's historie. Da havde det mere end nogensinde mulighed for at øve indflydelse i dansk politik og udfoldede en vældig propagandaaktivitet hjulpet af tyske penge. Det blev ikke på tryk mødt med satiren og karikaturen som modoffensiv. De danske bladtegnere og deres udgivere syntes som paralyserede i den situation. Kun den nazistiske konkurrent Wilfred Petersen tog handsken op og brugte smædeskriveriet og vulgærkarikaturen til at forsøge at stoppe frelsermandens vej frem i dansk politik. Det skal oven i købet have haft en vis betydning. Hjulpet af den siden forkætrede

20: Frits Clausen læser digte for Sehested.

Gunnar Larsen! Også derefter var det bovlamt, hvad der fra den legale presses side blev trykt af danske nazikarikaturer. Initiativet blev helt overladt til Wilfred Petersen og hans Dansk socialistisk Parti. Wilfred Petersen har næppe haft større spillerum for sine satiriske udfoldelser i *Raketten*, end *Blæksprutten* og *Svikmøllen* f.eks. kunne have tilladt sig. Om de havde turdet og villet. Måske har frygten for at få oplaget beslaglagt og miste indtægten fået de i forvejen ikke videre politiserende blade til helt at stikke pi-ben ind. De var dengang som senere mere forretninger og underholdnings-end holdningsorganer.

Peter Kock havde i 1939 formet det Frits Clausen-portræt, som Wilfred Petersen siden lod brodere videre på. Det var en taknemmelig opgave og krævede ikke større fantasi. Alligevel er det paradoksalt, at det er den

af konkurrerende nazister fremstillede sprællemandsfigur, der har båret dansk nazismes førstemand billedligt ind i Danmarkshistorien.⁷⁵ Her konkurrerer »Sprællemanden« kun med fotografiet af Frits Clausen 1945 som fange med trillebøren i Faarhuslejren om at være den mest yndede senere gengivelse af partiføreren.⁷⁶ Det er overraskende klaret af Wilfred Petersen, men han har kunnet levere den bidende karikatur, som tidens tegnere ikke kunne eller ville, og så gør det i dette tilfælde ikke noget, at han var nazist og selv nationalt anløben i en sådan grad, at det førte til domfældelse efter maj 1945. Bare det kunne bruges.

Til gengæld har *Raketten* ikke siden kunnet bruges. I efterkrigstidens fremstillinger af humoren i dansk tegnekunst glimrer *Raketten* ved sit fuldstændige fravær. Det er en detalje,

men alligevel. Måske passede *Rakettten* dårligt ind i det allerede dannede billede af den på alle områder mod nazismen kæmpende dansker. *Rakettten* og dets bagmand ville bare sløre det klare billede. Heller ikke siden har *Rakettens* satiriske bidrag til en side af besættelsestiden fundet anvendelse. Det skyldes næppe kun den som regel ringe tekniske og kunstneriske kvalitet, for budskabet er godt nok. Det er afsenderen, man ikke kan lide. Dog hører det med i et mere gråtonet billede end det sort-hvide skurke-helte-billede, som stadig kolporteres i den patriotiske »modstandslitteratur«. ⁷⁷

Man kan mene, at Frits Clausen og hans parti var så grinagtig i sig selv, at karikaturer var overflødige. Originalfotos ville være tilstrækkeligt. ⁷⁸ Det samme synspunkt kan imidlertid udstrækkes til at gælde Hitler og hans Tredie Rige. Hitler var i den grad en type, der for en anden politisk kultur måtte kalde på smilebåndet. Charles Chaplin fandt ikke for ingenting stof til filmen *Diktatoren* (1940) ved et skarpt blik for de sider af Hitlerfænomenets fremtoning. Her hører sammenligningens mening imidlertid op. Nazisten Hitler havde magten i et af det europæiske kontinents stærkeste lande og var farlig, voldeligt undertrykkende indadtil og imperialistisk udadtil. Politiske modstandere risikerede døden i hans bøddelhænder. Som sådan blev han også karikeret i Danmark allerede i 1933. Tag *Blix 1933* eller *Aandehullet*. Den tyske nazisme var skræmmende og rædselsvækkende i de få og små miljøer, som herhjemme var orienteret om udviklingen i Tyskland. Derfor blev den tyskrettede antinazistiske karikatur også så kraftig i sine virkemidler. Den var ætsende. Måske har det virket stærkt overdrevent i den øvrige befolkning at se nazikarikaturerne i f. eks. *Aandehullet*, *Plan*, *Rød Ungdom* og *Kulturkampen*, hvis man var daglig læser af en af

de store aviser. Karikaturerne svarede ikke til den tyske virkelighed, man daglig læste om. Så slemt kunne det vist ikke være. ⁷⁹

De danske nazikarikaturer passede bedre til den virkelighed, man kendte. Frits Clausen og hans konsorter fremstilledes aldrig som skræmmende eller farlige. Deres racisme bliver der ikke gjort stort ud af. Slåskampene i gaderne blev ikke taget som andet end gadespektakler, som lige så godt kunne være startet af kommunister eller ungenkonservative. Den politiske vold fremstod ikke som et væsenstræk ved nazismen. Dens overforbrug af danske nationalsymboler heller ikke. Det var ikke grinagtigt i besættelsestiden, hvor den åndelige kamp blev udkæmpet ved alles kamp mod alle, især når det gjaldt om at være nationale. Frits Clausen var ikke den eneste, der kastede gravhøje, runestene og lurer ind i kulturkampen. ⁸⁰ End ikke Frits Clausens spadevagter og hele den iscenesatte dødekult, da de første faldne østfrontfrivillige kom hjem, kunne sætte karikaturtegnerne i sving. De sidste besættelsesår var der stille om de danske nazister. De var ude i kulissen en stund før sluts scenen.

Retsopgøret bragte nazisterne tilbage i offentlighedens søgelys. Frits Clausen og hans medarbejdere blev udstillet til spot og hån i tekst og billeder i dags- og ugepressen. ⁸¹ Det gav ikke større muligheder for karikaturer. Emnet var allerede opbrugt. Skrifter som *Blæksprutten* og *Svikmøllen* fandt andre og harmløse ofre frem. Kun Bidstrup bed sig fast, men ikke i sprællemandsversionen af den danske nazisme. For ham var den andet og mere end Frits Clausen – det var de mange i og uden for det danske nazistparti, som havde samarbejdet med besættelsesmagten og/eller i ly af de tyske bajonetter havde taget for sig af det danske samfunds goder, da lejligheden bød sig. Lejlighedsnazisterne og

Nr. 14

Pris 35 Øre

1945

21: Sprællemanden
Frits Clausen i papir-
kurven. Gynggehesten
1945

de mange politiske artister, der måtte i manegen i efterkrigsårene, satte han en varig skamstøtte i karikatur. Den står endnu, benyttet i talrige bøger og artikler, og bekræfter Sigfred Pedersens verselinier:

*Erindringen vi andre har tilbage.
O, lad os aldrig, aldrig miste den.*

Noter:

1. Per Marquard Otzen: Sommersko, i *Eiler Krag 1908-1991*, udg. af Kunstmuseet Køge Skitsesamling og Nordjyllands Kunstmuseum, 1993-94, s. 17.
2. Hertil John T. Lauridsen: Adelsreaktion og politisk satire under den tidlige enevælde, *Danske Studier* 1987, s. 9-25.
3. Erik Sønderholm: *Jacob Worm. En politisk satiriker fra det 17. århundrede*, 1971.
4. Holberg havde næppe specielt Anholt og

- Rostgaard i tankerne, men kun brugt stedet til at drive sin ikke ganske harmløse samfundssatire. Se Harald Rues indledning til *Peder Paars*, 1926.
5. Jens Fr. Nørnbæk: Danske Holberg-illustrationer fra Abildgaard til Arnel, *Bogvennen* 1964.
 6. Bent Blüdnikow: *Sladder og satire. Københavnerliv i 1780'erne*, 1988.
 7. Aage Svendstorp og Poul Møller, red.: *Folkestyret i dansk humor 1849-1949*, 1949.
 8. Jfr. *Valg og vælgeradfærd. Studier i dansk politik*, red. Jørgen Elklit og Ole Tonsgaard, 2. udg. 1986
 9. Karen Siune: Bestemmer TV valgresultatet? *Valg og vælgeradfærd*, 1986, s. 132-147, er åben over for enkeltfænomenens betydning. Hun nævner Erhard Jakobsens »hvide kanin« under partilederdebat i TV 1977 som eksempel (s. 145).
 10. Mogens Knudsen, Orla Lundbo, Walter Schwartz: *Satire og Humor i dansk Tegnekunst*, 1946; Jens Kruse: *Danske Streger*, 1946; Hans Edvard Nørregård-Nielsen: *Avi-sens håndskrift*, 1983.
 11. Otto Gelsted strejfer det kun kort i *Verdenskarikaturen. Fra Oldtiden til vore Dage*, red. Pola Gauguin, Erik Blomberg og Otto Gelsted, 1947, s. 386, 392.
 12. Elias Bredsdorff: *Revolutionær humanisme. En introduktion til 1930'ernes venstreorienterede kulturtidsskrifter*, 1982.
 13. Fra dem alle foreligger samlinger og udvalg af tegninger af hvilke skal fremhæves Hans Bendix: *Tegninger*, u. å. (1938); Harald Engman: *Billeder fra besættelsestiden*, 1945; Harald Blix: *En kavalkade gennem 50 år*, red. Sigurd Hoel, Oslo 1952; Herluf Bidstrup: *Tegninger gennem 20 år*, 1952; og G. Østerberg: *Besættelse. Tegninger 1940-45*, 1945, 2. udg. 1985.
 14. Hans Bendix: *Kend mig selv*, 1957, s. 16, 18, og samme: *Urolig sommer*, 1970, s. 118f.
 15. Bendix: *Urolig sommer* (se note 14), s. 150.
 16. Rich. Andersen: *Danmark i 30'erne*, 1968, s. 372. Jfr. Elias Bredsdorff: *Antinazisten, En bog om Hans Bendix*, 1978, s. 19-31.
 17. Hans Scherfig i indledningen til Bidstrup: *Tegninger* (se note 13). Jfr. Morten Thing: *Kommunismens kultur*, 2, 1993, s. 817.
 18. Viggo Sjøqvist: *Danmarks udenrigspolitik 1933-1940*, 1966, s. 41, 81; Ole Karup Pedersen: *Udenrigsminister P. Munchs opfattelse af Danmarks stilling i international politik*, 1970, s. 279, 489.
 19. Se dog Jørgen Bloch-Poulsen, Hans Erik Avlund Frandsen og Morten Thing: *Plan-økonomi og folkefront. Omkring Socialdemokratiet og DKP i mellemkrigstiden*, 1979, s. 150-165; Mariann Brandt, Jan Graulund og Dorthe Wendt: *Socialdemokratisk agita-tion & propaganda i mellemkrigstiden*, 1979, især s. 175ff.
 20. Herluf Jensenius: *Lige ud ad landevejen. Huskebilleder fra et jævnt og muntert virksomt liv*, 2. opl. 1988, s. 152f. Om tidens censur og selvrensning inden for satiren, se i øvrigt Jens Louis Petersen: *Blæksprutten i 100 år*, 1988, og Eigel Søholm: *Den røde og den lune. Arbejderdigteren Oskar Hansen og avispoeten Viggo Barfoed*, 1995, s. 12ff.
 21. Bendix: *Urolig sommer* (se note 14), s. 178.
 22. Herluf Bidstrup: *Bid og vid*, 1982, s. 45, 47f., hvor der også skrives, at tyskerne ved besættelsen »ikke foretog sig noget imod antifascistiske danskere«, hvilket er lige så urigtigt, som at »det var umuligt at tegne eller skrive satirisk om forholdene under besættelsen«. Nic. Blædel er blot ét eksempel på det første og her vil blive ført bevis for det andet.
 23. Engman: *Billeder* (se note 13), s. 2, Knudsen/Lundbo/Schwartz: *Satire og Humor* (se note 10), s. 300.
 24. Povl Sabroe: *Mit gyldenblonde liv*, 1971, s. 128f.
 25. Erik Hvidt: *Politikens revyhistorie*, 1981, s. 180f., 220ff.
 26. Den følgende fremstilling bygger på en gennemgang af samtlige tidens satiriske og humoristiske serier og skrifter, parti- og kulturtidsskrifterne, samt stikprøver i dagspressen. Der er en bibliografi over serierne i Kruse: *Danske Streger* (se note 10), s. 287-289, som dog har markante udeladelser, bl. a. *Raketten* 1941-44.
 27. *Blæksprutten* 1932, s. 41. Tegning af Lembecke omgivet af tre uniformerede børn.
 28. *Arbejderens Almanak* 1934 bringer sin kommentar »Uniformsforbudet« med Christmas Møller på traverbanen, mens hans stormtropper paraderer forbi i diverse naragtige beklædningsgenstande.
 29. *Blæksprutten* 1933, s. 26. En høne med hagekorsflag ledsager disse linier.
 30. *Rød Ungdom* 1933, s. 45; *Arbejderens Almanak* 1934: Nazisterne på Traverbanen. I 1935 spørger *Rød Ungdom* (s. 92), hvad Pürschel gør som særlig indbud på den nazistiske partidag i Nürnberg.
 31. *Blæksprutten* 1933, s. 32-33.
 32. Andersen: *Danmark i 30'erne* (se note 16), s. 373, 375.
 33. *K. U.s Kampblad* september 1935, s. 4.
 34. *Social-Demokraten* 4. jan. 1939. Gengivet i Thorkild Kjærgaard: *Bladtegninger på Frederiksborg*, 1991, s. 63.
 35. *Rød Ungdom* 1939, s. 103.
 36. *Politiken* 23. aug. 1939.
 37. Blandt de talrige eksempler herpå er værd at fremhæve Oluf Bertolt, Ernst Christian-sen og Poul Hansen: *En bygning vi rejser*, 3,

- 1955, s. 157, hvor Bidstrups tegning af Ak-sel Larsen med »Sangen om Larsen« fra *Arbejderens Almanak* 1939 er genbrugt under den kolde krig. At Bidstrup på det tidspunkt var gået til DKP, gav kun et ekstra raffinement.
38. Der ses bort fra enkelte tilfælde, som Jonas i *Social-Demokraten*, der 1941 havde Frits Clausen med i en serie »Det på Plakatsøjlen«. Gengivet hos Hartvig Frisch: *Danmark besat og befriet*, 1, 1945, s. 131.
39. Jesper Vang Hansen: *Højreekstremister i Danmark 1922-1945*, 1982, s. 79f.
40. Henning Poulsen: *Besættelsesmagten og de danske nazister*, 1970, s. 202f.
41. Niels Gyrsting og Peter Poulsen: *Mærkatpropaganda i Danmark. Antifascistisk & fascistisk 1930-1945*, 1995, s. 102. Jfr. også Nathaniel Hong: *Sparks of Resistance*, 1996, s. 91.
42. Per Eilstrup og Lars Lindeberg, red.: *De så det ske under besættelsen. »Bevar ro og orden«*, 1969, s. 94.
43. Jfr. Poul Sabroe: Humoren som våben i modstandsbevægelsen, *Fem Aar. Indtryk og oplevelser*, red. Chr. Refslund, 1, 1945, s. 275f.
44. Poulsen: *Besættelsesmagten* (se note 40), s. 203.
45. Sst. s. 250f.
46. »Blå Bog« 1940, s. 6.
47. Eksemplarer af begge versioner af *Rene Folk med rene Hænder* på bl.a. Det kongelige Bibliotek. Den sidste version er aftrykt i *Bilag til Beretning til Folketinget ...*, X, 1949, s. 523-549 (I det følgende forkortet Parl. Komm.).
48. Frits Clausens hustru: *den digre og vomstærke Fritzemands naive Livsledersagerske* skrives der s. 7 i den »Blå Bog«.
49. Redaktør af *Fædrelandet*, Steen Rasmussen.
50. P. F. = Partiføreren.
51. Parl. Komm. X, s. 522.
52. Parl. Komm. X, s. 180, 198f., 554. Jfr. Poulsen: *Besættelsesmagten* (se note 40), s. 202.
53. Houlberg blev på bl.a. den baggrund en tilbagevendende prügelnabe hos DSP, i 1941 således benævnt »folkeforbryder« på en mærkat vendt mod DNSAP (Gyrsting/Poulsen: *Mærkatpropaganda* (se note 41), s. 104).
54. Parl. Komm. X, s. 199f., 551f. Jfr. Henning Poulsen i artiklen om Wilfred Petersen i *Besættelsens Hvem Hvad Hvor*, 3. udg. 1979, s. 328.
55. Poulsen: *Besættelsesmagten* (se note 40), s. 251.
56. Hong: *Sparks* (se note 41), s. 92.
57. Se f. eks. *Den jyske Akademiker* 1941-42. Jfr. Svend Schmidt-Nielsen: Den nerveberoligende grønsvær, *Student i Århus*, red. Gustav Albeck, 1979 s. 56f.
58. Om sagen, se Leni Yahil: *Et demokrati på prøve. Jøderne i Danmark under besættelsen*, 1967, s. 93-96; Ditlev Tamm: *Retsopgøret efter besættelsen*, 1984, s. 401ff. Højesteret stadfæstede Landsrettens dom, og *Kamptegnet* blev nedlagt.
59. Jfr. Wilhelm Christmas-Møller: *Christmas. Christmas Møller og Det konservative Folkeparti*, 1, 1993, s. 180.
60. Gengivet på ny bl.a. i Bidstrup: *Tegninger* (se note 13).
61. Knudsen/Lundbo/Schwartz: *Satire og Humor* (se note 10), s. 284. Herfra også udtrykket »samarbejdsfolk«. Allan Fridericia: *Herluf Bidstrup og hans legal-illegale kunst under besættelsen*, 1982, s. 34-46.
62. Albert Fabritius: *Besættelsetidens illegale Bøger*, 1945, s. 9; Leo Buschardt, Albert Fabritius og Helge Tønnesen: *Besættelsetidens illegale blade og bøger*, 1954, s. 172 og dér anf. henv.
63. Fabritius: *Besættelsetidens illegale Bøger* (se note 62), s. 13.
64. Knudsen/Lundbo/Schwartz: *Satire og Humor* (se note 10), s. 288.
65. Børge Outze i forordet til Sigfred Pedersen og Anton Hansen: *Vignetter i Digt og Streg. Avisdigte 1945-46*, 1946.
66. Anton Hansen: *Skitsebog fra besættelsesårene*, 1946, er heller ikke båret heraf.
67. *Information* 16. juli 1945. Versene var heller ikke uden svipsere. Nazisterne ville have svært ved at tjene Werner Best ved at klippe Christmas Møller. Da Best kom til landet, sad Christmas Møller i London.
68. *Information* 29. nov. 1945. Både Ragnhild Hveggers og hendes broders færden blev fulgt i den frie danske presse under besættelsen, se f.eks. *Frit Danmark*, Londonudg. 4. juni og 26. aug. 1943.
69. *Frit Danmark* 4:32, december 1945, s. 13.
70. *Land og Folk* 28. feb. 1946. Dette og talrige andre bidrag fra avisen er udgivet i *Dagens Bidstrup. Aktuell Revy over de sidste Tidens politiske Begivenheder December 1945- November 1946*, 1946.
71. *Land og Folk* 22. nov. 1946. Landsretten forhøjede 12. aug. 1947 byrettens dom over Schimmelmann til tre års fængsel, og den blev yderligere skærpet af Højesteret 28. jan. 1948 til fire års fængsel og bortførelse af halvdelen af formuen. DKP ønskede ham endvidere frataget dansk statsborgerskab. *Ugeskrift for Retsvæsen* 1948, s. 406; Tamm: *Retsopgøret* (se note 58), s. 394f.
72. Jfr. Elias Bredsdorff: *Fra Andersen til Scherfig*, 1978, s. 217.
73. *Gyngehesten* 1945, nr. 17 og nr. 14.
74. Jfr. Bredsdorff: *Revolutionær humanisme* (se note 12), s. 151.
75. Det gælder i en række meget udbredte

- fremstillinger, f.eks. i opslagsbogen *Besættelsens Hvem Hvad Hvor* i alle tre udgaver 1965-1979; Eilstrup/Lindeberg: *De så det ske* (se note 42), s. 57; *Københavns historie* 5, 1981, s. 328, og *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie* 13, red. Olaf Olsen, 1991, s. 224.
76. Se John T. Lauridsen: *Opgør og udrensning. De danske nazister efter befrielsen 1945*, *Den jyske Historiker* 71, 1995, s. 69f. Dette foto, konstrueret til lejligheden for *Billed-Bladet*, er slået så stærkt igennem, at erindringskrivere nu kan *huske* gennem et pigtrådshegn at have set Frits Clausen sat til at køre trillebør (se Eigil Olsen: *Uhøjtidelige erindringer*, 1968, s. 109).
77. Udførligere om denne: John T. Lauridsen: »Undergrundspressen« i Danmark 1940-45, *Fund og Forskning* 36, 1997.
78. Det har de i mange sammenhænge været efter krigen, ofte med en ledsagende latterliggørende tekst, der skulle få selv de tungnemme til at være med. Tag blot *Den danske Kamp* 1-2, 1945-1948, og C. Næsh Hendriksen: *Tiden der fulgte*, 1948.
79. Jfr. Bent Jensen: *Stalinismens fascination*, 1984, og Villars Lunn: *Tvesind. På sporet af en kreds i trediveerne*, 1986, s. 144ff., om skellet mellem den store offentlighed og de små miljøer.
80. Hertil Erik Kjersgaard: *Besættelsen 1940-45. Lysene slukkes*, 1980, s. 111-157, og John T. Lauridsen: »Nu gjalder luren«. Fortiden i DNSAP's tjeneste, *Fund og Forskning* 32, 1993.
81. Lauridsen: *Opgør* (se note 76), s. 63-69.

Landskabshistorie, økologi og kildekritik¹

Bo Fritzbøger

Fortid og Nutid oktober 1996, s. 254-270

På baggrund af en konkret analyse af forholdene i landsbyen Kirkerup demonstrerer Bo Fritzbøger de næsten uovervindelige kildemæssige problemer ved anvendelsen af kvantificerede økologiske modeller til beskrivelse af 16-1700-årenes danske agrar- og landbohistorie. Man kan vise også, hvor frugtbart det kan være detaljeret at reflektere over de grundlæggende landskabsøkologiske processer, der må gå forud for opstillingen og anvendelsen af modellerne.

Bo Fritzbøger, f. 1958, ph.d., forskningsadjunkt ved Institut for Historie, Københavns Universitet, ekstern lektor ved Institut for botanik, dendrologi og forstgenetik, Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskole. Har bl.a. skrevet *Dansk skovbrug fra oldtid til nutid*, 1994. Adresse: Institut for Historie, Njalsgade 102, 2300 København S.

Klassiske systemøkologiske interessefelter, først og fremmest kredsløb af energi og næringsstoffer, har længe været inddraget i den traditionelle danske agrarhistorie. Det har ikke mindst været tilfældet i forbindelse med kortlægningen af landbrugets iøjnefaldende regionale variationer.² Men først efter at menneskets utilsigtede ændringer af naturgrundlaget gennem de senere år er blevet åbenlyse for enhver, har en eksplicit »økohistorie« holdt sit indtog i vor del af verden.

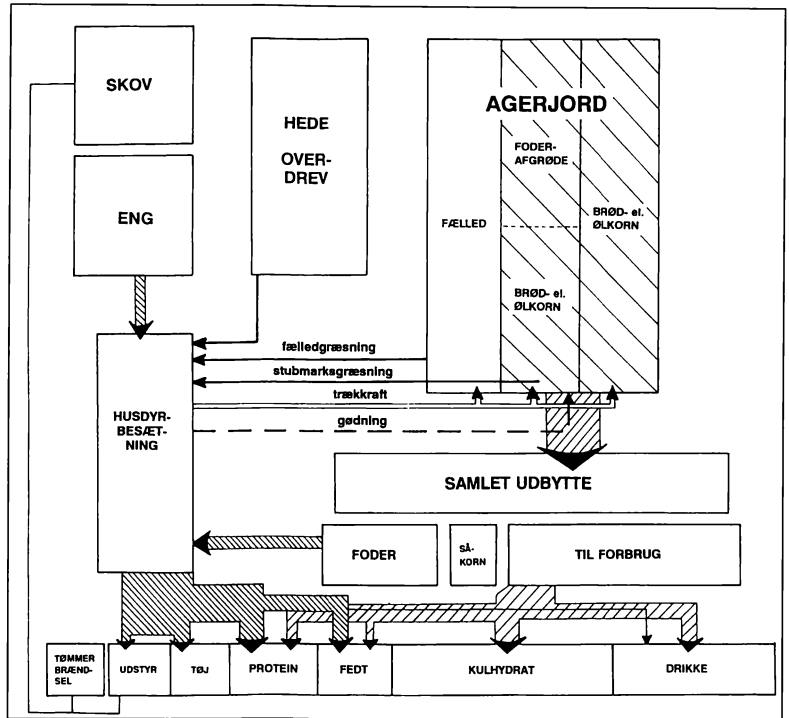
Dels har »økologien« (bredt forstået som stofskiftet mellem det menneskelige samfund og dets naturgrundlag) med vekslende held været anvendt som væsentligste forklaringsfaktor i en række historiske synteser.³ Dels finder system- og landskabsøkologiske funktionsmodeller i stigende grad anvendelse som redskab ved tolkning af fortidens jordbrug på både makro-⁴ og mikro-plan.⁵ Bemærkelsesværdig er i denne forbindelse den særlige forklaringsvægt, som modellernes kvantificering synes at give dem. Agronomen og landbrugshistorikeren S.P. Jensen beskriver således de *moderne økologiske synsvinkler* som *lidet oplysende*,

*hvis ikke de underbygges med talmæssige beregninger.*⁶ Som allerede Fridlev Skrubbeltrang påpegede, indeholder talserier fra før-statistisk tid imidlertid mange metodiske faldgruber.⁷ Det er på denne baggrund min hensigt i det følgende at kaste et kritisk lys over grundlaget for anvendelsen af kvantificerede økologiske modeller til beskrivelse af 16-1700-årenes danske agrar- og landskabshistorie.

Trevangsbrugets landskab

Før indførelsen ved 1800-tallets slutning af såkaldte »hjelpestoffer« (først kunstgødning, senere bekæmpelsesmidler) var balancen mellem planteavl og husdyrhold landbrugsproduktionsens og dermed hele landbosamfundets grundlag. Dyr og planter indgik direkte og indirekte i grundlaget for den menneskelige reproduktion, og indbyrdes komplementerede de hinanden som henholdsvis gødnings-, trækraft- og foderproducenter. Skal 16-1700-årenes landbrugslandskab ansues som det stærkt kulturpåvirkede økosystem, det var, et agroøkosystem, må det følgelig blive med husdyrene

Figur 1: Forenklet model af energi- og næringsstofstrømme i landsby med trevangsbrug. Efter C.F. Smith: *An Historical Geography of Western Europe before 1800*, London 1967, s. 206.

som bindeled mellem forskellige kulturskabte vegetationstyper.

En forsimplet principmodel for energi- og næringsstofkredsløbene i før-udskiftningstidens landbrugsproduktion gengives i figur 1, idet man ser bort fra eksempelvis fordamning/udvaskning af næringsstoffer, energitab i form af varme, bakteriel kvælstoffiksering samt ikke mindst den forvitring af jordens mineralske bestanddele, der må antages at have udgjort en ikke ringe del af næringsstofftilførslen til ældre tiders ekstensivt udnyttede landbrugsjord. Skal de landskabsøkologiske sammenhænge analyseres i detaljen, kræver det imidlertid nuancering, konkretisering og kvantificering af modellen, idet stort set alle dens forbindelseslinier vil have indflydelse på de endelige beregningsresultater.

Ønsker man eksempelvis at beregne effektiviteten af næringsstofudnyttelsen på et givet landbrugsareal under

et bestemt dyrkningssystem, må man således kende dels det samlede input af såkorn og gødning (samt evt. naturlig deponering og fiksering af næringsstoffer), dels det samlede output af planter. I praksis afstedkommer bestemmelsen af disse grundlæggende størrelser adskillige problemer. Selv om der for størstedelen af landet foreligger en række serielle angivelser af udsædens størrelse, er deres udnyttelse forbundet med store metodiske problemer. Høsten lader sig ligeledes kun yderst sjældent bestemme direkte. Den var afhængig af udsæden/foldudbyttet, der dels vekslede mellem kornarter og år, dels var beroende på mængden af uvelkomne græsser og markurter (ukrudt). Endvidere udgjorde kornhøsten langt fra markernes eneste »output«. Spredt mellem de ofte små, dyrkede agerlodder fandtes talrige engdrag og træbevoksede arealer, hvis produktion af henholdsvis urter og vedplanter indgik i den samlede

bruttoproduktion. Endelig var gødningsmængden, hvorom vi stort set ikke har nogen direkte information, en funktion af dyretal og fodermængde samt af en række fysiologiske variable (vægt, alder, køn m.v.).

Beregning af et hvilket som helst økologisk nøgletal for en bestemt lokalitet på et bestemt historisk tidspunkt forudsætter altså dels en relatering af den opstillede model til det aktuelle kulturlandskab/agroøkosystem, dels fremdragelsen af en lang række historiske data. I forbindelse med denne overgang fra simpel principmodel til en kvantificeret beregningsmodel støder man ind i mindst to problemkomplekser: 1) fokuseringen eller den landskabelige afgrænsning og 2) data-materialets kildeværdi. Det er disse problemer, der i det følgende skal belyses med udgangspunkt i forholdene i den vestsjællandske landsby Kirkerup (Kirkerup sogn, Vester Flakkebjerg herred) ca. 1700.

Kirkerups kulturlandskab – fokuseringsproblemet

Kirkerup ligger på den nordlige, let sandede del af den bølgede moræneflade, som mod nordøst afgrænses af Tystrup Søes tunneldalkompleks.⁸ Den bestod i 1662 af otte gårde, hvoraf en var Hårslev Kirkes mensalgods, mens resten tilhørte kronen.⁹ Ved oprettelsen af Det Antvorskovske Regimentsdistrikt i 1718 blev to gårde drevet sammen, én var øde, og der fandtes herudover seks husmænd i byen.¹⁰

Ved landmålingen i 1682 forud for Christian Vs Matrikel, opmålt Kirkerup sogns opdyrkede jorder til 378 tdl. (heraf Kirkerup 148 tdl.), hvilket kun udgjorde ca. 13% af det samlede areal.¹¹ Ikke overraskende indtog husdyrbruget en fremtrædende plads i egnens landbrugsproduktion og landskabsudnyttelse. Ifølge Matriklen 1662

bestod 84% af Kirkerups landgildehartkorn således af smør.

Agerbruget, der altså på ingen måde dominerede landskabet, var organiseret som traditionelt trevangsbrug.¹² Den søndre vang benævntes Kirkearken, den nordre Skallebrændemarken (i 1770: Skadebrændevang) og den østre Urtemosevangen. Kirkemarken lå i vangelag med Esholtes vang af samme navn, således at ejerlavsskellet, der strakte sig fra Snogebækken i vest til Næblerøds marker i øst, var uden hegn, idet de to vange fulgte samme plads i de respektive byers sædskifte (byg-rug-fælle).¹³

Landsbyens oprindelige struktur genfindes nogenlunde i dag trods enkelte udflytninger. Byen ligger forholdsvist centralt i ejerlavets sydlige del med ca. 1/2 km til det sydlige skel, 1 km til det nordlige og 1 1/2 til både det østlige og vestlige. Mod sydøst afgrænsedes gadejorden af kirken, og mod vest strakte den sig i form af en fægang ud i det tilgrænsende Søndre (eller Sørbymagle) Overdrev, hvori Kirkerup havde del. Byen havde ret til græsning af 26 høveder og indbrænding af 119 svin. Overdrevet nåede med sine mindst 4.500 tdl. helt til Vedby-sønder i nordvest og Nyrup i nordøst, og dyr fra ialt 33 ejerlav gik her *horn ved horn og klov ved klov*. Der var med andre ord ingen grænser for, hvor i overdrevet hvilke dyr græssede.

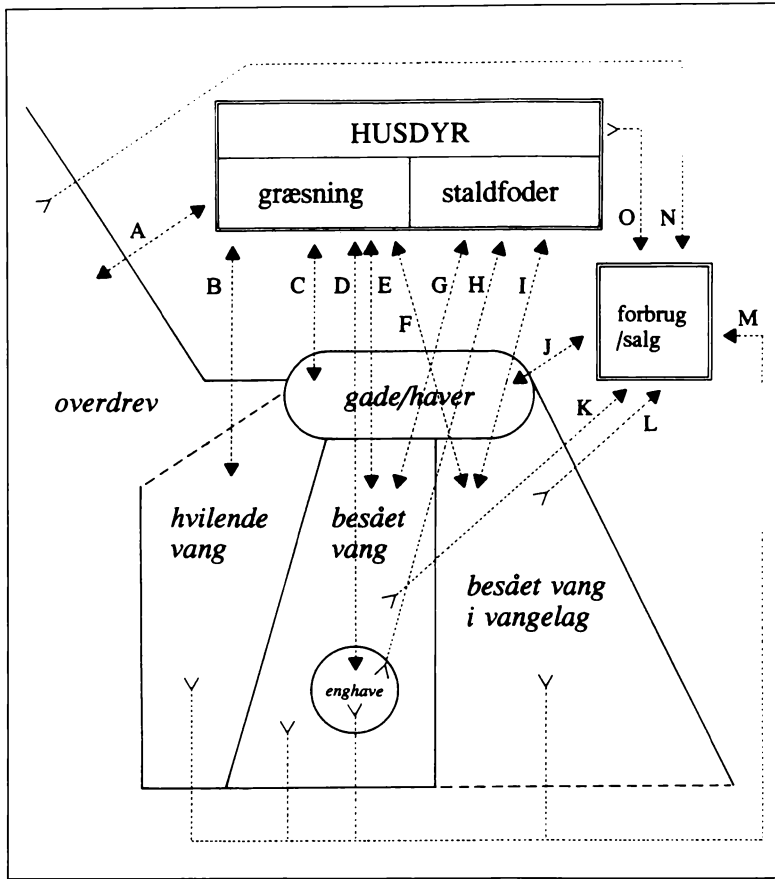
Og ikke nok med det. At dømme efter omtalen 1682 af Kindertoft Overdrev lå ikke engang overdrevenes samlede udstrækning fast: *Overalt så er de byer som ligger ved overdrevene deres fællede (hvor de er) og deres ævredes til hjælp for overdrevskvæget. Ellers kunne overdrevene ikke tage imod det, som de nu takseres for.*¹⁴ Hegnene mellem overdrev og nabo-marker var altså øjensynlig ikke lukket permanent, idet markernes græsningsressource undertiden fungerede som et supplement til overdrevet (og

Figur 2: Kort over Kirkerup sogn 1771 udført af kartografen J.H.E. Dagenboldt som led i den økonomiske landmåling i Antvorskov Rytterdistrikt. Det hegnsløse ejerlavsskel mellem Kirkerup og Esholte, hvor der var vangelag, er angivet med en punkteret linie. Nordvest for Kirkerup erkendes den karakteristiske »hornform« af fægyden ud mod Søndre Overdrev. Kort- og Matrikelstyrelsen.

vice versa). Dette fænomen kendes også fra en række andre sjællandske overdrev.¹⁵

I jordebogen fra 1718 beskrives Kirkerups marker som »skovjorder«, og endnu i dag grænser byen op til skove

Figur 3: Principmodel af energi- og næringsstofstrømme i Kirkerup ca. 1700. Forbindelseslinierne illustrerer følgende energi- og materialestrømme, idet returpilen i alle tilfælde angiver gødning: A) helårsgræsning og oldenfedning, B) fælgdgræsning og oldenfedning, C) tøjring af større kreaturer og løs græsning af mindre husdyr, D) eftergræsning og olden (hvis »kohave« intet høslæt men istedet helårsgræsning, E) efterårsgræsning (efter høst) og oldenfedning, F) efterårsgræsning (efter høst) og oldenfedning, G) hø (fra bæreagre), ukrudtsfyldt halm og (undtagelsesvis) indsamlet olden, H) hø og (undtagelsesvis) indsamlet olden, I) hø (fra bæreagre), ukrudtsfyldt halm og (undtagelsesvis) indsamlet olden, J) frugt og grøntsager, K) korn, L) korn, M) + N) træprodukter.

mod nord (Lorup Skov) og øst (Kirkerup Skov). Men hvor skellet mellem skov og agerjord nu om dage forløber efter fredskovsdigernes rette linier, bredte skoven sig før byens udskiftning i 1799 ind over marker og enge. En del marknavne afspejler således i 1682 skifternes rigdom på træer og buske; f. eks. *Prestens Tiörne*, *Hulle Eeks Aas* og *Efvelle Hollmen*. Og skovbrugets integrerede plads i landbrugsproduktionen illustreres godt af *Kull Brenner Humper* i Urtemosemarken. Det kan derfor ikke overraske, at en synsforretning over byens skove, der blev foretaget i 1680, netop var baseret på markens eng- og agerskifter. Udover *En stor skovskifte østen for Kirkerup [som] strækker sig med længden fra agerjorden og til Kongens Eng*

fandtes der skovlodder på 26 navngivne lokaliteter i bymarken¹⁶.

Som det illustreres af J.H.E. Dagenboldts ryttergodskort over Kirkerup sogn fra 1771 (fig. 2), bestod Kirkerups ressourceområde i 16-1700-tallet af en broget mosaik med meget uklare grænser mellem de enkelte landskabselementer. Små skifter af agerjord skød sig ind mellem ofte træbevoksede engdrag, der umærkeligt gik over i tættere sammenhængende skov. Mod syd udgjorde Kirkerup og Esholte Kirkevang én sammenhængende mark, hvor bygrænsen kun var markeret med en udyrket engbræmme. Mod vest lå overdrevet, hvor Kirkerup i fællesskab med talrige andre ejerlav havde græsning året rundt. Og det er tvivlsomt, om hegnet mellem mark og over-

drev blev opretholdt, når marken ikke bar korn. Kun den vegetabiliske produktion lod sig altså (af gode grunde) lokalisere indenfor ressourceområdet, mens husdyrbrugets næringsstofkonsumtion og -produktion sjældent kan knyttes til et velafgrænset areal. Endvidere var udveksling af såkorn og kreaturer, enten som handelsvarer eller som forstrækninger fra godsejeren, langt fra ukendt i 16-1700-årene. Omkring 1680 fik hver af Falsters bøndergårde eksempelvis årligt tilført knapt 2 td. lånekorn til udsæd og brødkorn.¹⁷ Så heller ikke i denne henseende levede »landsbyen« altså op til systemøkologiens traditionelle krav om veldefineret afgrænsning.

Den rumlige usikkerhed må føre til en udbygning af figur 1 til en noget mere kompleks model, som tager hensyn til det aktuelle kulturlandskab (fig. 3). Fordi træ-, græs- og kornproduktion i vid udstrækning fandt sted på de samme arealer, og fordi såvel korn- som græsningsarealet var af stærkt vekslende størrelse over tid, er det imidlertid særdeles vanskeligt at gå fra analysen af »landskabskapitalen« til denne kapitalens »afkast« i form af modellens forskellige forbindelseslinier. I det følgende skal dette problem illustreres gennem et forsøg på at sætte tal på de væsentligste strømme.

Kilderne til ældre dansk landbrugsstatistik – dataproblemet

Størrelsen af 16-1700-årenes kornavl kendes så godt som udelukkende fra overleverede hoved- og ladegårdsregnskaber, mens fæstegodsets produktion kun lader sig bestemme omtrentligt ad indirekte vej. Problemet er oftest blevet angrebet i sammenhæng med spørgsmålet om udsæd og foldudbytter – en diskussion, der ikke skal genoptages her.¹⁸

Bortset fra ganske enkeltstående

optegnelser (høstregnskaber i bonde-dagbøger og lignende), hvis repræsentativitet det er umuligt at eftervise, råder vi over en række serielle data med hensyn til udsæd (skifter, matrikler, diverse synsforretninger) og avl (skifter, tiendeoplysninger). Imidlertid har også disse kilder selvsagt en begrænset dækningsgrad i tid og rum, og man vil som regel være henvist til at anvende gennemsnit af talserier, hvis spredning kan være ganske betydelig. Eksempelvis findes der markante men uforklarlige geografisk varierende afvigelser mellem oplysningerne om udsæd i Matriklen 1662 og arealtallene for det opdyrkede areal i markbøgerne til Christian Vs Matrikel.¹⁹

Det samme gælder i udstrakt grad beregningen af husdyrproduktionens rolle i det undersøgte agroøkosystem. Det er et velkendt problem, at vi kun råder over meget mangelfulde og til tider svært tolkelige kilder til husdyrbrugets historie.²⁰ Men i denne sammenhæng forværres det generelle problem som nævnt af, at foderindtagelsens og gødningsproduktionens lokalisering i landskabet kun lader sig bestemme med stor usikkerhed.

De skitserede usikkerhedsfaktorer ved økohistoriske lokalanalyser som denne kunne forlede landbohistorikeren til i stedet at gennemføre regions- eller landsdækkende makroundersøgelser baseret på netop sådanne gennemsnitstal, som vi besidder i rigere mål. Men den derved vundne målsikkerhed er i virkeligheden blændværk. Ved analyser på mikroplanet er man henvist til så vidt muligt at fremlægge samtidige data for præcis dén konkrete (naturgeografiske) lokalitet, der gøres til genstand for undersøgelse. Derved kommer de anvendte data til at fremstå i hele deres statistiske usikkerhed – en usikkerhed, der ved regionale og nationale analyser blot akkumuleres in absurdum.

Udsæd og avl

I Kirkerups tilfælde findes der flere kilder til belysning af udsædens størrelse i årene omkring 1700. Matriklen 1662 opgiver den årlige udsæd til 41 td. rug og byg samt 18½ td. havre eller i alt 59½ td. korn (hvoraf kronens fæstere stod for 44½ tdl) svarende til et besået areal på antagelig mellem 56 og 64 tdl.²¹ Da Kirkerup havde trevangsbrug, og to tredjedele af bymarken derfor principielt var besået hvert år, skal dette tal modstilles to tredjedele af markbogens samlede areal, nemlig ca. 99 tdl. Forskellen kan delvis tilskrives, at opmålingen i 1682 sigtede på at inddrage alle de arealer, som kunne konstateres at have været opdyrket på et eller andet tidspunkt, i det nye skattegrundlag. Også jorder, der kun yderst sjældent kom under plov, blev altså opmålt.²²

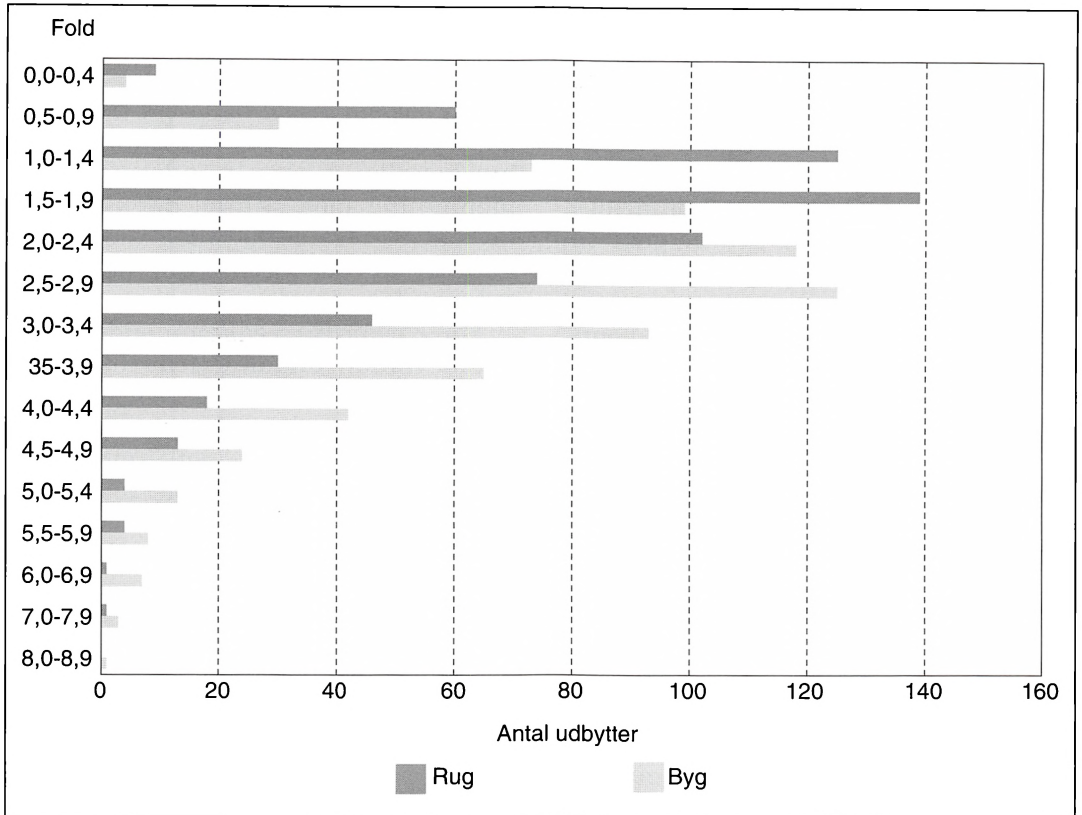
Matriklen 1662 udtrykte imidlertid stærkt generaliserede værdier og altså ikke konkrete mål for den faktiske udsæd. Dette understreges blandt andet af det forhold, at de tre vange i en by med trevangsbrug kun undtagelsesvis var lige store. Udsædens størrelse vekslede altså efter behov og muligheder fra år til andet, og dens gennemsnit kan ligeså godt have ligget højere som lavere end matriklens værdier.²³

I den jordebog, der udfærdigedes i forbindelse med krongodsets omdannelse til regimentsdistrikt i 1718, opgjordes den samlede udsæd (af syv gårde!) til 47½ td, og en synsforretning foretaget i 1733²⁴ angiver øjensynlig den faktiske udsæd på det samme areal (*hvor meget sæd af alle slags, jorden er besået med*) til 56 td. Oplysningerne om Kirkerups udsæd er således moderat svingende, og status ca. 1700 (inkl. mensalgården) kan næppe skønnes mere præcist end til 60 ± 6 td. korn. Ved den økonomiske landmåling i 1770 opgjordes arealet af byens samlede agerjord til 188 tdl, så der må her

som andre steder have fundet en ganske betydelig nyopdyrkning sted gennem 1700-årene;²⁵ et forhold der må afskrække fra kritikløs anvendelse af gennemsnitsværdier baseret på tal fra forskellige tidspunkter.

Med hensyn til fastsættelse af avlens størrelse er vi endnu ringere stillet. Der findes ingen tiendelister eller anvendelige skifter fra tiden o. 1700, så vi er henvist til at skønne på grundlag af ligeledes anslåede foldtal og de ovenfor anførte, usikre udsædsangivelser. Men selv om der havde foreligget tiendeoplysninger fra Kirkerup o. 1700, ville disse sandsynligvis have været behæftet med en sådan usikkerhed, at heller ikke de kunne etablere et sikkert beregningsgrundlag.²⁶ En usikkerhedsfaktor bestod i, at tiendekorn traditionelt blev ydet »i kærven«, dvs. før tærskning, hvorfor omregningsfaktoren mellem trave (à 20 kærve à 3 neg) og korntønde (à 8 skæpper) bliver af væsentlig betydning. Og selv om den øjensynlig i 1700-årene stabiliseredes på 4-5 skæpper pr. trave,²⁷ var variationen også på dette punkt for stor til at overse ved mere komplekse beregninger. Fra blandt andet 11 gårde i de nærliggende byer Gimlinge, Gimlingetorp, Tingjellinge og Vemmeløse findes sådanne tal bevaret fra 1686, og som gennemsnit giver de foldudbytter (ved 1 trave 4,5 skæpper) på henholdsvis rug 5,1, byg 3,4 og havre 4,9.²⁸ Eksemplet belyser imidlertid forbilledligt det almene problem ved anvendelse af gennemsnit. For de gårdvise foldudbytter varierer for hver af de tre kornarter indenfor intervallerne 4,7-6,0, 2,3-3,9 og 1,0-5,6. Det er altså særdeles vanskeligt at afgøre, hvad der var typisk!²⁹

I forbindelse med forholdet mellem tærsket og utærsket korn må man endvidere spørge om, hvad det egentlig var, danske bønder høstede ved 1700-tallets begyndelse. Det er en kendt sag, at i dag uønskede urter og

Figur 4: Gruppeinddeling af gennemsnitlige foldudbytter for rug og byg på kronens ladegårde 1610-1659. Efter Gunnar Olsen 1942-1944 (se note 33).

græsser udgjorde en væsentlig del af kornmarkernes vegetation, og at sådanne planter, så længe de var umodne (grønne), gav halmen en foderværdi, som var langt højere end den, der findes i vore dages rene halm.³⁰

Ikke sjældent var dette indslag af ukrudt øjensynlig så stærkt, at det afgørende forrykker vore muligheder for beregning af udbyttet. På den lille nordfynske herregård Ulriksholm noterede man således i 1600-tallet, hvor stor en del af den indhøstede rug der på grund af det fugtige vejr ansås for forvandlet til græsarten rughejre (*Bromus secalinus*),³¹ og i særlig dårlige år kunne man registrere en rughejre-avl, der endog oversteg høsten af rigtig rug (*Secale cereale*).

En beregning af avlens størrelse ved

hjælp af tal for udsæd og foldudbytte byder ligeledes på betydelige problemer. Som ovenfor anført kan udsædens størrelse i dette eksempel anslås med en relativ usikkerhed på ca. 10%. Og ved fastsættelse af foldudbyttet er vi, i det vi jo netop ikke kender avlen, henvist til at benytte gennemsnitsværdier fra andre lokaliteter og perioder. I en agerbrugskultur, hvor såvel årsvariationer som lokale jordbunds- og gødskningsforskelle spillede en langt større rolle end i det industrialiserede jordbrug, må en sådan fremgangsmåde på forhånd anses for betænkelig. Og værre bliver det, hvis man betragter de foreliggende, danske oplysninger om 1600-årenes foldtal.

Som nævnt stammer stort set alle bevarede foldtalsoplysninger fra ho-

ved- og ladegårde, hvor agerbruget på grund af det forholdsvis mindre husdyrhold generelt må antages at have haft en noget mindre produktivitet end på fæstegodset.³² Gunnar Olsens foldudbytteundersøgelser på kronens ladegårde 1610-60³³ er sammenfattet i fig. 4, og niveauet her svarer godt til værdier fra Rantzau-familiens jyske godser.³⁴

Det må konkluderes, at kornavlens størrelse kun lader sig skønne meget løst. På grundlag af generelle oplysninger fra hele landet gennem en længere periode sættes foldudbyttet (rationen udsæd:avl udtrykt i rummål) således til $1:4\pm 1$. Avlen kan herefter beregnes til $4\pm 1 \cdot 60\pm 6 = 246\pm 84$ svarende til en relativ usikkerhed på ca. 34%.

Græsning, foder og gødning

Husdyrproduktionens input af foder og output i form af gødning, animalske produkter (kød, skind, horn, mælk) og trækraft lader sig generelt kun kvantificere med betydelig større usikkerhed end den, der præger rekonstruktionen af den vegetabiliske produktion. Jeg skal nøjes med nogle eksempler og vil afstå fra såvel skøn over usikkerhedsniveauet som sammenligning med nutidige forhold (f.eks. omregning til foderenheder).

Som nævnt er spørgsmålet om husdyrholdets størrelse stærkt omdiskuteret. Direkte oplysninger findes i de mandtaller, som udarbejdedes som grundlag for påligningen af en række ekstraordinære kvægskatter i perioden 1566-1711.³⁵ For det første fremgår det imidlertid af skattebrevens ordlyd, at det ofte var forskellige kategorier af husdyr, der var skattepligtige. Således skulle kalve eksempelvis medregnes i 1566 men ikke i 1657.³⁶ For det andet var registreringstidspunktets forhold til de traditionelle slagtetidspunkter temmelig afgørende

for hvor mange dyr, der blev indskrevet. Og endelig udgjorde bøndernes selvangivelser over for den lokale præst selvsagt ikke det mest troværdige kildegrundlag for bestemmelse af husdyrtallet.³⁷ Blandt andet ved sammenligning med skifter, der især findes bevaret fra 1700-tallets sidste del, kan der således påvises betydelig uregelmæssigheder.³⁸

For Kirkerups vedkommende ligger det bevarede mandtal fra 1657, dvs. fra umiddelbart før Karl-Gustav-krigenes ødelæggelser, tættest på vort model-tidspunkt, og det angiver et samlet husdyrhold på 88 heste og køer, 167 svin, får og lam samt 10 bistader.³⁹ Af disse ejede byens husmænd 1 hest, 7 køer og 7 svin. Den gennemsnitlige besætning pr. gård bestod altså af 11 store og 23 små husdyr,⁴⁰ men hvor Peder Mogensen eksempelvis kun ejede 7 heste og køer, var der på byens to største gårde 13. I tilfælde, hvor data om husdyrholdet ikke findes overleveret fra selve den undersøgte by, må anvendelse af gennemsnitstal fra andre byer frarådes på grund af den store spredning. En sammenligning med sognets andre landsbyer viser således store variationer. Eksempelvis angives skovfogden Jep Hansen i Lorup på samme tid at have 28 heste og køer samt 60 får og svin.

Også i dette tilfælde må bondeskifter og andre tilsvarende tinglæste opgørelser altså foretrækkes frem for kameralt materiale. Som nævnt i forbindelse med fastsættelsen af foldudbyttet findes der ingen bevarede skifter fra Kirkerup ca. 1700. Til gengæld findes der ryttergodsjordebogen 1718 samt de allerede omtalte synsforretninger fra 1707 og 1733, der på grund af deres tilblivelsessituation alle må tillægges større værdi end de bevarede skattemandtaller.

Ifølge besigtigelsen 1707 havde byen på daværende tidspunkt 35 heste (incl. plage) og 38 køer (incl. stude og

ungkvæg) fordelt på 6 gårde. I jordebogen fra 1718 opregnes 33 heste, 34 køer samt 52 får, og ved kommissionsforretningen 15 år senere opgjordes de samlede besætninger til 31 heste og 46 køer samt 48 får (+ 43 lam) og 42 svin. Da disse tal må anses for forholdsvis pålidelige, kan der altså konstateres en bruttostigning på ca. 5% i antallet af store husdyr 1707-33. Men for det første dækker denne ændring over et fald i hestebesætningernes størrelse på 13% samt en modsvarende forøgelse af kvægbesætningerne med 21%, der svarer godt til det generelle billede af periodens ekspanderende kvægbrug.⁴¹ Og for det andet fremgår det, at antallet af de i 1707 ikke-optalte husdyr kan have været betydeligt. Korttidssvingninger i husdyrholdets størrelse samt dækningsgraden af de tilgængelige kvantitative data er således to iøjnefaldende usikkerhedsfaktorer.

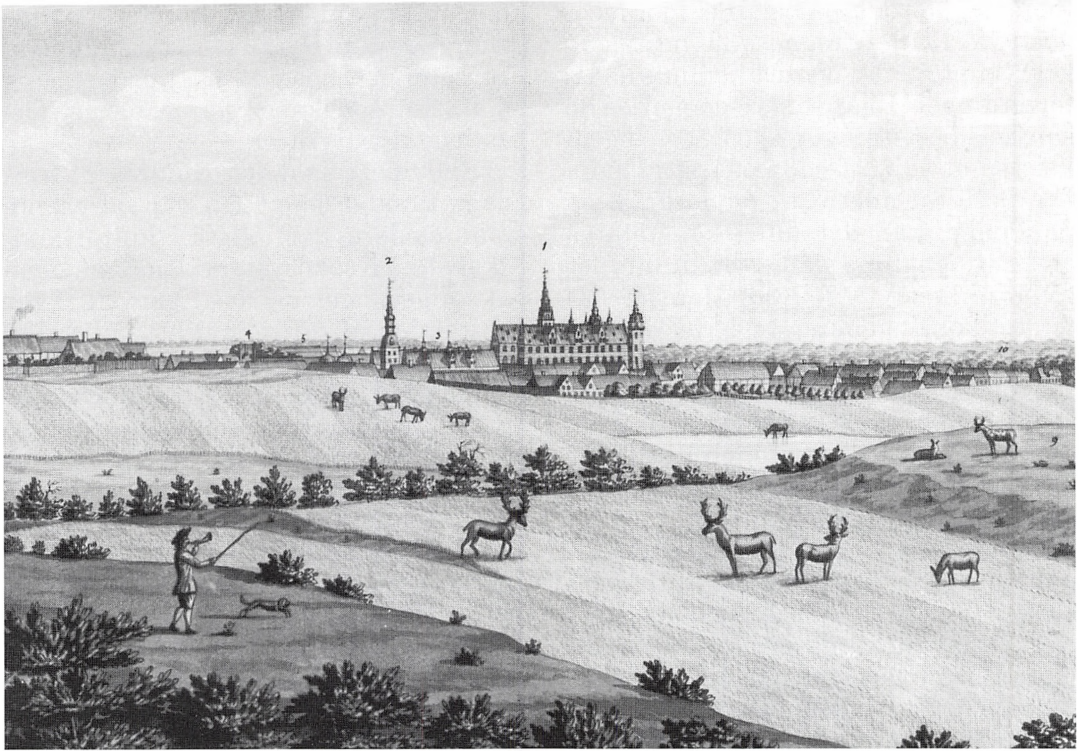
Når det omtrentlige husdyrhold er rekonstrueret, skal der som grundlag for beregning af eksempelvis foderbehov og gødningsproduktion foretages en jævnføring med nutidige husdyrs kendte fysiologiske behov. Men heller ikke denne jævnføring er uden problemer. For det første havde 1700-tallets husdyr som bekendt en væsentlig lavere kropsvægt end deres nutidige efterkommere.⁴² Det er derfor ikke nødvendigvis nogen overdrivelse, når det undertiden berettes, at udmarvede køer om foråret måtte bæres på græs. Såvel dyrenes foderindtagelse som deres gødnings- og energiproduktion må altså antages at have været tilsvarende lavere end i vore dage. For det andet spiller dyrenes alder og eventuelle drægtighed en temmelig stor rolle for deres optimale fodring,⁴³ og så detaljerede oplysninger er det ikke muligt at bringe til veje fra denne periode. Endelig er for det tredje også vor viden om malkekvægets ydelse så begrænset, at det nærmer sig gætteri.⁴⁴ Det må derfor anses for en tvivlsom fremgangs-

måde at rekonstruere dyreholdets energiomsætning alene på grundlag af beregninger baseret på husdyrtal og foderstofregnskaber for moderne, forædlede husdyrracer.

Endvidere skal det erindres, at bondens tamdyr langt fra var de eneste planteædere, der indgik i kulturlandskabets agroøkosystem. I mange egne af landet, især de mest skovrige, var bestanden af større jagtdyr så betydelig, at den udgjorde et særdeles påtrængende problem for landmanden. Ræve, rovfugle og (undtagelsesvis) ulve udgjorde en ganske reel risiko for de mindre husdyr. Og især hjortevildtet, der allerede i 1700-årene nød godt af omfattende vildtpleje, lagde beslag på en betydelig del af markens afgrøder.⁴⁵

Man bliver således nødt til at belyse landbrugets foderproduktion direkte gennem det kvantitative materiale, som trods alt findes. For græsningens vedkommende findes der først og fremmest en række græsningstaksationer i mageskifter, matrikler og særlige synsforretninger, som angivelig oplyser bestemte områders (ofte hele ejerlavs) græsningskapacitet. Det skal imidlertid pointeres, at tallene først og fremmest har kameral karakter; de anvendtes som værdisætnings- og beskatningsgrundlag, og deres forhold til den faktiske græsning/foderproduktion må derfor forlods anses for tvivlsom.

Ryttergodsjordebogen 1718 angiver en samlet græsning for hele byen til 62 høveder, hvor et »høved« var en regneenhed svarende til den græsningskapacitet, der skulle til for at holde en fuldvoksen ko på græs (hvor længe?). I forbindelse med en fornyet synsforretning i 1763⁴⁶ opgjordes græsningen til i alt 166 høveder fordelt med 70 i Urtemosevang, 50 i Skallebjergvang og 46 Kirkevang. Altså øjensynlig en væsentlig kapacitetsstigning, der må siges at være overraskende, selv om den

Vildtmængden, der øjensynlig var ligefremt proportional med kronens vildtplejeforanstaltninger, var et betydeligt problem for mange af 1700-tallets landmænd. Prospekt af Frederiksborg Slot tegnet i 1753 af Johan Jacob Bruun. Foto: Lennart Larsen. Frederiksborg Museet.

øde gårds jorder udtrykkelig regnedes med i 1763 og ikke i 1718.

Den angivelige stigning skyldtes da antagelig også, at ikke foderproduktionen men derimod taksationsgrundlaget var ændret. I et usigneret promemoria til Rentekammeret udfærdiget i forbindelse med udskiftningen af overdrev i 1770erne hedder det således, at *det er bekendt, at hvor deslige overdrev i landmålingstiden er takserede for eksempel til 20 hoveder, der kan græsses 40 eller omtrent altid dobbelt mod taksten.*⁴⁷ Vi må altså tro, at tallene for 1763 er mest i overensstemmelse med virkeligheden o. 1700, til trods for at i hvert fald kvægholdets størrelse må have været udsat for nogle voldsomme svingninger i forbindelse med de omfattende kvægepestepidemier fra 1745 og fremefter.⁴⁸

Imidlertid oplyser synsforretningen 1763 kun om græsningen i bymarken. Det betyder for det første, at Kirkerup ikke året rundt havde græsning til 166 hoveder, idet der, bortset fra tøjring i udyrkede båreagre, selvsagt kun kunne græsses, når marken ikke var besået. Det medførte i et dyrkningssystem som det sjællandske med sædskiftet byg-rug-fælle, at ca. 70% af marken på årsbasis (i en snefri vinter) var tilgængelig som græsningsareal.⁴⁹ Skønsmæssigt må den årlige græsning i Kirkerups tre vange altså sættes til ca. 116 hoveder. Hertil skal imidlertid lægges byens græsningsret i Søndre Overdrev, der af uransagelige grunde ikke nævnes 1763, men som må indgå i 1718-taksationen, idet jordebogen bemærker, at Kirkerup har *fornøden græsning både af fælle og overdrev.*

Denne overdrevsgræsning opgøres i Christian Vs Matrikel til 26 ud af i alt 600 høveder.⁵⁰ I overdrevet kunne der græsses hele året rundt, men som nævnt er en nærmere geografisk fastlæggelse af det græsningsareal, der danner basis for denne væsentlige foderproduktion, ikke mulig.

Produktionen af græs/hø fandt sted dels i de indhegnede vanges englodder, dels i særlige enghaver. Høslæt skete normalt i juli måned, dvs. før kornhøsten, og under gunstige omstændigheder var der mulighed for efter fortsat fredning at tage et efterslæt om sensommeren. Forholdet mellem slæt og efterslæt opgives i et enkelt tilfælde til 8:1.⁵¹

Udover enkeltstående kvantitative oplysninger om høslæt fra 1700-tallets slutning er vi også på dette punkt henvist til taksationer af diskutabel værdi. I ryttergodsjordebogen fra 1718 bemærkes det, at Kirkerup *har god høavling*, som ansættes til 57 læs godt og 47 læs slet hø. Et hølæs svarede formelt til 32 lispund eller 256 kg,⁵² og det gode hø værdisattes ved hartkornsberegningen dobbelt mod det slette (hhv. 24 og 48 læs pr. td. htk.). Kirkerups årlige høavl kan altså anslås til ca. 16 tons. Atter er vi imidlertid afskåret fra at vurdere, i hvilken grad taksationen 1718 afspejler det reelle høslæt.

Endvidere udgjorde hø kun en (uvis) del af den samlede mængde vinterstaldfoder. Meget tyder således på, at den ukrudtsfyldte halm i hvert fald inden for trevangsbrugets område spillede en betydelig rolle for husdyrernæringen. Et negativt udtryk herfor er det, når afbrænding af halm forårsaget af almindelig brændselsmangel i flere tilfælde fremførtes som begrundelse for fodermangel.⁵³ I denne forbindelse bliver det væsentligt at kende forholdet mellem kerne og strå (samt ukrudt), idet halmmængden pr. korn-tønde alene på grund af de lave foldud-

bytter må antages at have været væsentligt større end i dag. Vi kender det ikke.

Om efteråret indgik også træernes nedfaldne olden med vekslende vægt i husdyrenes – først og fremmest svine- nes – ernæring. Det samme gjaldt selvsagt blade og kviste på buske og småtræer, men om deres værdi som foderkilde er vi afskåret fra at gisne.⁵⁴ Indhøstning af løv som staldfoder synes i nyere tid udelukkende at have tjent som »hungerreserve« i uår. Oldenproduktionen afspejles i de oldentaksationer som herredstingenes synsmænd hver sommer udformede som grundlag for efterårets indbrænding af svin; dvs. før svinene kunne brændemærkes og sendes til skovs.⁵⁵

Det skal imidlertid understreges, at oldentaksationer ikke var identiske med de skovtaksationer, der benyttedes ved værdisættelse og skattepåligning af skovejendom.⁵⁶ Begge taksationsformer anvendte enheden »svins olden«, men hvor de meget stabile skovtaksationer angav generelle skøn over, hvor mange svin der i et godt oldenår kunne opfedes i skoven, udtrykte oldentaksationer konkrete vurderinger af frugtsætningen år for år. Ved hjælp af dem er det altså muligt omtrentligt at fastsætte denne del af skovtræernes foderproduktion, idet den dog var stærkt svingende fra år til andet. For skovfoged Jep Hansens skovpart i og omkring Lorup svingede oldentaksationen eksempelvis i midten af 1600-årene fra 50 til 500.

Som udtryk for skovtaksationernes store konservatisme kan det nævnes, at den lille skovholm Jyttelund i Kirkerup Kirkevang ved matrikuleringen i 1682 takseredes til én svins olden, og at denne sats blev fastholdt uændret i 1750 til trods for, at egnens oldentaksationer i samme periode generelt var reduceret kraftigt.⁵⁷

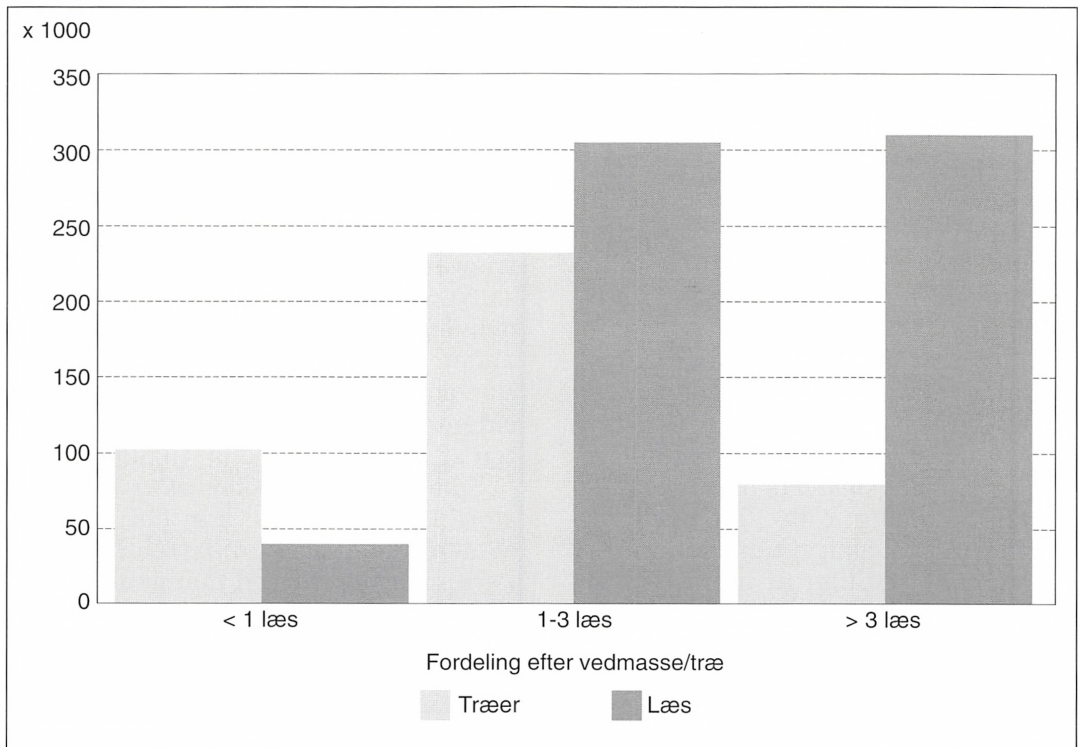
Noget ganske andet var imidlertid dels hvor mange svin, der faktisk blev

indbrændt i skoven, dels hvor længe de var der. Begge dele har selvsagt betydning for en vurdering af oldenens relative betydning i forhold til andre foderkilder (græs, urter, vedplanter m. v.). I en række tilfælde er der ved siden af oldentaksationerne bevaret rækker af såkaldte indbrændingslister, som blev lagt til grund ved bøndernes betaling af »oldengæld«. Af indbrændingslisterne fremgår det, at der sædvanligvis indbrændtes væsentlig flere svin, end taksationen lagde op til, og at den ekstra-opfedning, som et godt oldenår skulle give, derfor ofte viste sig illusorisk. For hele Antvorskov len kan der for årene 1646, 1650, 1653 og 1654 på denne måde konstateres en gennemsnitlig overskridelse af oldentaksationerne på 58%.⁵⁸ Altså må svinenes føde i vid udstrækning have bestået af andet end agern, bog og hasselnødder.

Træproduktion

Foruden husdyrene var også mennesket forbrugere af træ. Sunde træer blev stævnet eller fældet og anvendt til gærdsel eller tømmer, og at dømme efter såvel skovlovenes foreskrifter⁵⁹ som tidens rigt overleverede udvisningslister,⁶⁰ fjernedes der i forbindelse med fremskaffelsen af brænde store mængder af dødt ved og vindfælder fra skovbunden. Som i vore dage medførte datidens skovbrug altså en betydelig eksport af næringsstoffer fra det areal, hvorpå træerne stod. Og da der i Kirkerup, som de fleste steder i Østdanmark, fandtes utallige træer i agre og enge, var træproduktionen i økologisk forstand tæt knyttet til ager- og husdyrbruget.

Det er i denne forbindelse værd at bemærke, at sammen med den tradi-

Figur 6: Vedmassens fordeling på træstørrelser på skovrider Hans Ejlersens beridt 1764. En næsten lige stor del af vedmassen hidrørte fra træer på 1-3 læs og træer på en størrelse over 3 læs.

De fleste skovbevoksede arealer udnyttedes før Landboreformerne til husdyrgræsning – permanent eller vekslende med korndyrkning eller høslæt. Ifølge Fredskovsforordningen fra 1805 skulle græsning i alle privatkovene høre op senest i 1810, men mange steder fortsatte den gennem adskillige årtier. Tegning af Samuel Mygind (1784-1817). Foto: Hans Petersen. Kobberstiksamlingen.

tion for »sankebrænde«, som er svær at følge tilbage til ældre tid,⁶¹ kan den intensive udnyttelse af dødt ved meget vel have ført til forholdsvis biomassefattige skove med en meget ryddet bund. Fortidige skoves ofte lovpriste store »naturindhold« i form af døde og døende træer kan altså for 16-1700-tallets vedkommende vise sig at være en illusion.⁶²

Det er særdeles vanskeligt at kvantificere træproduktionen. Der findes intet grundlag til at skønne over skovens stående vedmasse. Det tidlige 1700-tals skovbesigtigelser indeholder i bedste fald blot beskrivelser som denne af skovene i Kirkerups tre vange: 1: Kirkevangen består alene af ung egeskov i lovlig fremvækst, 2: Urtemosevangen mest ung bøgeskov og nogle få bøge [sic], 3: Skallebjergvangen overalt ung fremvoksende egeskov og der-

iblandt nogle få gamle ditto; underskoven i disse 3 vange er ikkun mådelig og består af hassel og el; i begreb omkring 1 mils vej. De første kvantificeringer af skov findes i de ovennævnte skov- og oldentaksationer, der jo altså alene er udtryk for overskovens frugtsætnings-evne. Idet forholdet mellem store og små træer (og mellem arter) selvsagt ikke var konstant, var der imidlertid heller ikke noget fast forhold mellem disse taksationer, skovens areal og massen af træ.

Noget bedre forholder det sig for de få skove, hvis vedmasse allerede blev skønsmæssigt ansat som forberedelse af den Gram-Langenske Forstordning i 1760erne.⁶³ Det drejede sig ud over skovene i Nordøstsjælland om de i 1763 endnu ikke bortsolgte kongelige skove på Møn, Falster og Fyn samt i Vordingborg, Antvorskov og Kolding-

hus Rytterdistrikter.⁶⁴ Selv i disse tilfælde er det imidlertid umuligt at danne sig et overblik over skovenes samlede vedmasse, idet der som i vore dage var en nedre grænse for, hvilke træer, der blev målt ved taksationen. Før denne grænse var (langt ind i 1800-årene)⁶⁵ ikke fast defineret.

Træernes fordeling efter vedmasse på skovrider Hans Ejlersens beridt, der indbefattede men strakte sig langt ud over Kirkerups marker, fremgår af fig. 6.⁶⁶ Her til skal imidlertid lægges nogle skifter med skov, som tilhørte Slagelse Hospital.⁶⁷ Som det ses, hidrørte en betydelig del af skovenes vedmasse fra forholdsvis store træer.

Et andet problem i forbindelse med kvantificering af træproduktionen er, at heller ikke det træ, der blev skovet, i kilderne er opgjort i entydigt definerede mål. I kronens andel af Kirkerups Urtemosevang udvistest der således i 1728 en eg og 20 bøge, hvis masse omregnedes til 30 læs.⁶⁸ For det første er egen, der var beregnet til tømmer, ikke omregnet til brændselsmålet »læs«. Og for det andet synes disse læs kun i almindelighed, men langt fra konsekvent, at svare til 1 favn x 1 favn x 1 alen (2,25 rummeter),⁶⁹ som endelig skal omregnes til fastmasse efter en ligeledes temmelig usikker faktor (vel 0,5-0,7 alt efter indholdet af grene og kvas).

Endvidere omhandler de såkaldte udvisningslister, hvorfra oplysninger af denne type stammer, kun det træ der blev udvist, dvs. udset til lovformelig hugst mod betaling. Den ofte omfattende ulovlige hugst, som ikke mindst i Kirkerup fortsatte langt ind i 1800-tallet,⁷⁰ kan i sagens natur ikke kvantificeres. Heller ikke den omfattende produktion af træ fra underskoven, de mindre træer og store buske, som bønderne frit rådede over, har efterladt sig skriftlige spor. Endvidere er der kun yderst sjældent overleveret så fyldige serier af udvisningslister, at de mulig-

gør skøn over den gennemsnitlige, årlige hugst. Endelig vil en præcis stedfæstelse af denne hugst i landskabet oftest være umuligt.

Konklusioner

Det må anses for særdeles tvivlsomt, om der for noget område i Danmark foreligger så sikre data, at det er muligt at opstille anvendelige, kvantificerede modeller af 16-1700-tallets agroøkosystemer. Det nødvendige talmateriale er i almindelighed overleveret i så ufuldstændig eller manipuleret form, at den kummulative usikkerhed ved anvendelse af sådanne tal i større matematiske modeller langt overstiger det acceptable. Og systemernes geografiske afgrænsning i en tid, hvor socialt og juridisk betingede brugsrettigheder spillede en langt større rolle end jordfaste ejendomsgrænser, gør det i sig selv overordentlig vanskeligt at definere præcis hvilket landskabsudsnit, der analyseres.

Tilsammen bør disse forhold føre til en betydelig tilbageholdenhed med hensyn til at kvantificere historiske økosystem-modeller for tiden før 1800. Men den refleksion over de grundlæggende landskabsøkologiske processer, der i enhver tilsvarende analyse må gå forud for selve opstillingen af en principmodel, kan vise sig meget frugtbar. Det gælder ikke mindst en øget opmærksomhed på husdyrbruget, der i litteraturen (som i kilderne) står beklageligt i agerbrugets skygge.

Noter:

1. Denne artikel er publikation nr. 1 fra projektet »Fortid og flora« under forskningsrådets forskningsprogram »Menneske, landskab og biodiversitet«. Adjunkt Henrik Vejre, Kemisk Institut (KVL), og docent Karl-Erik Frandsen, Institut for historie (KU),

- takkes for kritisk gennemlæsning af manuskriptet.
2. Et af de ældste, betydelige eksempler er Johannes Steenstrups forelæsningsrække Danmarks Naturforhold 1905, hvortil notater er bevaret i Det kgl. Bibliotek, NKS 3467 4°.
 3. Meget forskellige eksempler er Thorkild Kjærgaard: *Den danske revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning*, 1991, og Ulf Sundberg, Jan Lindegren, Howard T. Odum & Steven Doherty: *Forest Energy Basis for Swedish Power in the 17th Century*, *Scandinavian Journal of Forest Research*, Suppl. 1, Oslo-København-Stockholm 1994.
 4. S.P. Jensen: *Mennesket, naturen og »landbrugsreformerne«*, *Bol og by* 1991:2, s. 7-54.
 5. Feks. Gunilla Olsson: *Nutrient Use and Productivity for Different Cropping Systems in South Sweden during the 18th Century*, *The Cultural Landscape – Past, Present and Future*, red. H.J. Birks m.fl., Cambridge 1988, s. 123-137.
 6. S.P. Jensen: *Mennesket* (se note 4), s. 22.
 7. Fridlev Skrubbeltrang: *Nogle Kilder til ældre dansk Landbrugsstatistik*, *Historisk Tidsskrift* 11. rk. 1, 1945, s. 245-286. Fra første halvdel af 1800-tallet bliver grundlaget for kvantificerede modelberegninger noget bedre; se S.P. Jensen: *Træk af udviklingen i landbrugsproduktionen gennem 200 år*, *Tidsskrift for landøkonomi* 1985:4, s. 273-290.
 8. Jordklassificering Danmark, Basisdatakort 1:50.000, A 3622 Flakkebjerg, 1978.
 9. Rigsarkivet, Rentekammeret (Rtk.) 311.79: *Matriklen 1662*, Antvorskov og Korsør amter.
 10. Rigsarkivet, Rtk. 2215.159: *Hovedkrigs- og portionsjordebog for det antvorskovske regimentsdistrikt 1718*.
 11. Henrik Pedersen: *De danske Landbrug fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V.s Matrikel*, 1928 (1975), s. 28; Adolph Frederik Bergsøe: *Den danske Stats Statistik* 1, 1844, s. 41.
 12. Karl-Erik Frandsen: *Vang og tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-83*, 1983.
 13. Frits Hastrup: *Danske vangelag – i nordisk perspektiv*, *Kulturgeografi* 114:65-95, 1970.
 14. Christian Vs Matrikel, MB 168.
 15. Povl Hansen: *Bidrag til det danske Landbrugs Historie: Jordfællesskabet og Landvæsenkommissionen af 1757*, 1889, s. 19f.
 16. Rigsarkivet, Rtk. 333.15: *Beskrivelse af kronens skove i Danmark i h. t. rentekammer-skrivelse af 1680*, 23. november, 1680-81.
 17. Bo Fritzbøger: *Skove og skovbrug på Falster 1652-1685*, 1989, s. 34f. Om 1700-tallets lokalhandel med korn, se eksempelvis Jørgen Mikkelsen: *Korn, købmænd og kreditter. Om kornhandel og kornpriser i Sydvestsjælland ca. 1740-1807*, *Fortid og nutid* 1993, s. 179-214.
 18. Karen Schousboe: *Foldudbytter og bondeøkonomi*, *Fortid og nutid* 28:1, 1979, s. 35-49, med henvisninger.
 19. Bo Fritzbøger: *Danske skove 1500-1800. En landskabshistorisk undersøgelse*, 1992, s. 253.
 20. Skrubbeltrang: *Nogle kilder* (se note 7).
 21. *Udsædsmængder pr. tdl. af forskellige kornsorter ca. 1800*: S.P. Jensen: *Træk af udviklingen* (se note 7), s. 276 ff; Erland Porsmose: *Foldtal og kornproduktion*, *Plov og pen. Festskrift til Svend Gissel 4. januar 1991*, 1991, s. 173-196, s. 175; og Svend Gissel: *Landgilde og udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder*, 1968, s. 81.
 22. Bo Fritzbøger: *Danske skove* (se note 19), s. 252.
 23. Jørgen Rydén Rømer: *1600-tallets landskab og landbrug i Haarmark på Samsø*, *Bol og by* 1996:1, s. 26-47.
 24. *Landsarkivet for Sjælland, Antvorskov og Korsør amter*, *Diverse breve og dokumenter 1720-95: Inkvisitionsforretning over ryttergodset i det Antvorskovske distrikt 1733*.
 25. *Kort- og matrikelstyrelsen, Matrikelarkivet, Beregningsprotokoller for Antvorskov Rytterdistrikt 1768-72*.
 26. Karen Schousboe: *Foldudbytte og bondeøkonomi*, *Fortid og nutid* 28:1, 1979, s. 35-49.
 27. Fridlev Skrubbeltrang: *Bondeskifter og Foldudbytte*, *Fortid og Nutid* 13, 1939, s. 20 ff.
 28. *Rigsarkivet, Rtk. 2215.97: Jordebøger og lægdsruller over de sjællandske regimenter 1686*, oberst Rabes regiment.
 29. *Se ligeledes internationale foldudbytte-tabeller i Carlo Cipolla, red.: The Fontana Economic History of Europe 2*, Glasgow 1974, s. 595-622.
 30. S.P. Jensen 1985: *Træk af udviklingen* (se note 7), s. 283.
 31. V. J. Brøndegaard: *Folk og flora. Dansk etnobotanik* 1, 1987 (2. udg.), s. 160 ff; Bo Fritzbøger: *Hovedgårdsdrift og godsøkonomi: Skinnerup 1616-1660*, *Bol og by* 2. rk. 6, 1984, s. 165-203.
 32. Bo Fritzbøger: *Hovedgårdsdrift* (se note 31).
 33. *Se f.eks. Gunnar Olsen: Studier i Danmarks Kornavl og Kornhandelspolitik i Tiden 1610-60*, *Historisk Tidsskrift* X:6, 1942-44, s. 428-84.
 34. Hans Fussing: *Herremænd og Fæstebonde*, 1942, s. 104.
 35. Gunnar Olsen: *Studier i Præstemandtallene 1677-87*, *Fortid og Nutid* 13, 1939-40, s. 157-190; Carl Rise Hansen: *Den økonomiske Udvikling inden for Bondestanden c. 1500 – c. 1600. Et Bidrag til dens Historie*, *Historisk Tidsskrift* 10. rk. 6, s. 141-176.
 36. Rise Hansen: *Den økonomiske udvikling* (se note 35), s. 145f.

37. Haakon Bennike Madsen: *Det danske skattevæsen. Kategorier og klasser. Skatter på landbefolkningen 1530-1660*, 1978, s. 159.
38. Skrubbeltrang: Nogle Kilder (se note 7).
39. Rigsarkivet, Lensregnskaber, Antvorskov len, Kvægskattemandtallet 1657 (film M 18015).
40. En afvigelse i forhold til Rise Hansens tal i Rise Hansen: Den økonomiske Udvikling (se note 35), tabel 1, skyldes, at kun 7 og ikke 8 gårde var i drift i 1657.
41. F.eks. Ludvig Holberg: Epistula CXIV (ca. 1750), Chr. Bruun, udg., København 1865-75.
42. Tove Hatting: Store Valby, Zoological Remains, Axel Steensberg & J. L. Østergaard Christensen: *Store Valby. Historisk-arkæologisk undersøgelse af en nedlagt landsby på Sjælland*, 1974, s. 405-454; se også C. H. Brasch: *Vemmetoftes Historie, Tredie Del*, 1863, s. 134, note 1.
43. André Chwalibog: *Husdyrernæring. Bestemmelse af næringsværdi og næringsbehov*, 1993 (2. udg.).
44. For svensk materiale se: Göran Björnhag & Janken Myrdal: Nötkreaturens produktion och utfodring enligt 1500-talets kungsgårdsräkenskaber, *Svenska husdjur från medeltid till våra dagar*, red. Janken Myrdal & Sabine Sten, Stockholm 1994, s. 75-96.
45. Carl Weismann: *Vildtets og Jagtens Historie i Danmark*, 1931.
46. Rigsarkivet, Rtk. 333.109: Brevskaber angående den nye forstindretning 1762-63.
47. Rigsarkivet, Rtk. 333.193: Diverse skovseparationssager 1766-1831, 26. 11. 1778.
48. Fritz Jacobsen: Kvægpesten i Sorø Amt 1745-52, *Aarbøger for Historisk Samfund for Sorø Amt* 25, 1937, s. 89-102.
49. Karl-Erik Frandsen: Landbruget i 1600-årene. En ustabil balance, *Kultur og miljø – en bæredygtig udvikling*, Carsten Bang, red., 1990, s. 85-96. Hvis de tre vange antages at være lige store, bærer en vang rug fra januar (sået i september) indtil august, hvorefter den hviler resten af året som fælled (5 måneder); en vang hviler som fælledvang hele året (12 måneder), idet den først det følgende forår besås med byg; og en vang hviler siden det foregående års høst som ævred fra nytår til pløjning i april forud for besåning med byg, hvorefter den atter er ævred fra august til nytår (ialt 8 måneder). Dvs. 25/36 af byens samlede agerjord er årlig udlagt til græsning.
50. Christian Vs Matrikel, MB 168: Antvorskov amts eng-, skov- og græsningstaksation.
51. Eiler Worsøe: Høenge og engdrift i Danmark før udskiftningen, *Flora og fauna* 92:35-48, 1986, s. 44.
52. Svend Aakjær: Maal, Vægt og Taxter i Danmark, *Nordisk Kultur* 30, 1936, s. 267.
53. Fritz Jacobsen: Nogle Oplysninger om Skovene paa Antvorskov Gods, *Aarbøger for Historisk Samfund for Sorø Amt* 28:34-59, 1940, s. 41f.
54. Johan Curman: Lövfoderkultur och skottskogar, *Kunsliga Skogs- och Lantbruksakademien Tidskrift* 132, 1993, s. 47-78.
55. Bo Fritzbøger: *Kulturskoven. Dansk skovbrug fra oldtid til nutid*, 1994, s. 145-52.
56. Bo Fritzbøger: Ældre danske skovtaksationers tolkning og anvendelse til belysning af skoves størrelse, *Fortid og nutid* 37, 1990, s. 126-143.
57. Landsarkivet for Sjælland, Antvorskov og Korsør amter, Diverse breve og dokumenter 1720-95, kopi af brev fra Landmålingsarkivet til Rentekammeret 12. 5. 1750; Bo Fritzbøger: *Danske skove* (se note 19), s. 113.
58. Rigsarkivet, Lensregnskaber, Antvorskov lens jordebogsregnskaber.
59. F.eks. Skovforordningen 1710 § 12: ... at ingen frugt bærende træer udvises, så længe forfurnede og tophallende træer er for hånden ..., Bo Fritzbøger (udg.): *Dansk skovbrug 1710-33. Indberetninger til overjægermester Frederik von Gram*, 1993, s. 41.
60. F.eks. O. G. Konradsen: Jens Juel's Skovbog fra Tostrup (Christianssæde). Træk af ældre Tidens Skovdrift, *Lolland-Falsters Historiske Samfunds Aarvog* 43, 1945, s. 86-106.
61. For sankebrønde i 1800-tallet se P. E. Müller: *Omrids af en dansk Skovbrugsstatistik*, København 1881, s. 254-259.
62. Se f.eks. George F. Peterken: *Natural Woodland. Ecology and Conservation in Northern Temperate Regions*, Cambridge 1996, s. 188 ff.
63. Einar Laumann Jørgensen og P. Chr. Nielsen: *Nordsjællands skove gennem 200 år. Den Gram-Langenske Forstordning*, 1964.
64. Rigsarkivet, Rtk. 333.111: Foranstaltninger i anledning af den nye forstindretning 1763-71.
65. Jens Emborg og Bo Fritzbøger: Suserup Skov. History and Human Impact before 1925, *Forest and landscape Research* (under udgivelse).
66. Vedmassetaksationen er opgjort på skovpartsniveau, men det har ikke været muligt at henføre Kirkerup entydigt til en af beridets 5 skovfogder.
67. Bo Fritzbøger, udg.: *Dansk skovbrug* (se note 59), s. 137.
68. Landsarkivet for Sjælland, Antvorskov og Korsør amter, Breve og dokumenter skovvæsenet vedkommende 1728-36: Skovudvisningsbøger.
69. Bo Fritzbøger: *Danske skove* (se note 19), s. 139.
70. Bjørn Kornerup, udg.: *J. P. Mynsters Visittatsdagbøger 1835-1853 I*, 1937, s. 163.

Bøger fra Dansk Historisk Fællesråd

Af DHF's mange udgivelser kan følgende endnu leveres:

Håndbogsserien:

Dansegilde og mordbrand. Vejledning om retsbetjentarkiver. Af *N.H. Frandsen*. Kr. 148.

Danske indskrifter. Af *Anders Bæksted*. Kr. 30.

Heraldik og historie. Af *Knud Prange*. Kr. 40.

Historisk kartografi. Af *Ib Kejlbo*. Kr. 30.

Identifikation af anonyme våbenskjolde. Af *Sven Tito Achen*. Kr. 30.

Kronologi. Af *Herluf Nielsen*. Kr. 30.

Personnavne i Danmark II: Middelalderen. Af *Kristian Hald*. Kr. 30.

Genoptryk:

Calender for årene 601 til 2200. Kr. 138.

Andre bøger:

Bibliografi over heraldisk litteratur i Danmark og om Danmark 1589-1969. Af *Sven Tito Achen* og *Ole Rostock*. Kr. 40.

Dansk Centraladministration i tiden indtil 1848. Af *Frank Jørgensen* og *Morten Westrup*. Kr. 75.

Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk I-II. Red. *Erik Alstrup* og *Poul Erik Olsen*. Kr. 750.

Historie og Lokalsamfund. En håndbog i formidling. Red. *Søren Ehlers*. Kr. 75.

Alle priser er incl. moms 25 %, men excl. forsendelse. Priserne er særpriser, der gælder for Fortid og Nutids abonnenter samt medlemmer af historiske foreninger tilsluttet Dansk Historisk Fællesråd og DHF's øvrige medlemmer.

Bøgerne og *Fortid og Nutid* kan bestilles ved henvendelse til Dansk Historisk Fællesråds bogekspedition v/ Ingrid Christensen, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K, tlf. 33 14 34 14 (tirsdag kl. 14-16, fredag kl. 8-10).

Indhold

Lars M. Banke: Beskyttelse af kulturværdier i Danmark.....	181
John T. Lauridsen: »Sprællemanden« – dansk nazisme i karikatur	215
Bo Fritzboeger: Landskabshistorie, økologi og kildekritik.....	254

Forsiden: »Frk. Ministerium: Kære fritzemand«. Raketten 1943. Se John T. Lauridsens artikel i dette nummer. (Øverst t.v.: Chr. Dalsgaard. En barselskone indledes i kirken. Foto: Hans Petersen, Statens Museum for Kunst. Se hefte 1. – Øverst t.h.: H.A. Brendekildes maleri »Udslidt« fra 1889. Foto: Fyns Stifts Kunstmuseum. Se hefte 2).